

E

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

28 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2000

50

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ο κρίσιμος 11ος αιώνας

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ ALPHA BANK

Ποιους διδάσκει η Ιστορία;

Στις σημερινές «Παρα-σημειώσεις» θα παραπέμψουμε, κάπως «ανορθόδοξα», στη ρήση όχι κάποιας σπουδαίας προσωπικότητας του παρελθόντος, αλλά στον αφορισμό κάποιου λογοτέχνη που πέρασε όλο το βίο του στη σκιά δύο δαφνοστεφών και διάσημων συγχρόνων του και του οποίου το όνομα αναφέρεται σήμερα με ψιλά γράμματα στα γραμματολογικά εγχειρίδια. Ο λόγος για τον Jean Paul (1763-1825), σύγχρονο του Γκέτε και του Σίλερ (που κράτησαν πάντα μια απόσταση απέναντί του), ο οποίος, αγνοώντας τα λογοτεχνικά ρεύματα της εποχής του, μας άφησε μια σειρά από έργα που ξεχωρίζουν για το ρεαλισμό τους και το σκωπικό-χιουμοριστικό τους ύφος.

«Κανείς σχεδόν δεν παίρνει μαθήματα από την Ιστορία, εκτός από εκείνους που τη μελετούν και τη διδάσκουν. Οι ισχυροί της Γης, που οι ίδιοι τους παράγουν γεγονότα και κατευθύνουν την Ιστορία, σπάνια παραδειγματίζονται από αυτήν». Ρήση, την ευστοχία της οποίας θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε με το σημερινό μας παράδειγμα από το ιστορικό παρελθόν.

Μια αναλογία με το Σήμερα παρουσιάζει η κατάσταση των πραγμάτων στη Βαλκανική πριν από χίλια ολόκληρα χρόνια. Ο πόλεμος και οι συρράξεις, που επί τριάντα ολόκληρα χρόνια αποτελούσαν μιαν αδιάρρητη πληγή για την οικονομία του Βυζαντίου, της τότε Υπερδυναμης, αλλά και απαιτούσαν το βαρύ τους τίμημα από τους, Ρωμαίους και αλλογενείς, κατοίκους των ευρωπαϊκών περιοχών της αυτοκρατορίας, ανήκουν το 1018 οριστικά πλέον στο παρελθόν. Το πάλαι ποτέ κρατικό μόρφωμα της Βουλγαρίας, το οποίο επί τρεις και πλέον αιώνες είχε καταφέρει, με τις σταδιακές προσκτήσεις βυζαντινών εδαφών, να απειλήσει και την ίδια τη Βασιλεύουσα, έχει πλέον οριστικά εκλείψει. Τα όρια της αυτοκρατορίας εκτείνονται και πάλι μέχρι το Δούναβη και η Νέα Τάξη Πραγμάτων στη Βαλκανική, η βυζαντινή κυριαρχία, θα επικρατήσει στο χώρο αυτόν για τους επόμενους δύο αιώνες. Οι αναλογίες όμως με το Σήμερα εξαντλούνται, αν εξετάσει κανείς την πολιτική που εφάρμοσε ο τότε «πλανητάρχης», ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β', στις κατακτημένες περιοχές. Μια πολιτική που διαπνέεται από τη μακραίωνη παράδοση της αυτοκρατορίας, η οποία, περιστοιχισμένη μόνιμα από αλλογενή και

εχθρικά φύλα, υπήρξε πάντοτε γενναϊόδωρη ως προς την απονομή υψηλών ρωμαϊκών τίτλων και αξιωμάτων στους αρχηγούς και τους ηγεμόνες τους. Η σοφή αυτή πρακτική, που κολακεύει τη ματαιοδοξία των «βαρβάρων», απέτρεψε στο παρελθόν πολέμους που θα στοιχίζαν χρήμα και ανθρώπινες ζωές. Και στην περίπτωση της πτηνής Βουλγαρίας απέδειξε ο Βασίλειος την ευπλαχνία του χριστιανού ηγεμόνα απέναντι στον πτημένο αντιπάλο, αλλά και τη σοφία του βασιλέως της Ρωμανίας, ο οποίος κερδίζει την αφοσίωση των αρχηγών των ξένων φύλων, εντάσσοντάς τους στην υπ' αυτόν αυλική ιεραρχία.

Το δεύτερο από τα μέτρα του βασιλέως για τη Νέα Τάξη Πραγμάτων στα νέα εδάφη της αυτοκρατορίας αφορούσε τη διευθέτηση των εκεί εκκλησιαστικών υποθέσεων. Σοφή αποδείχθηκε η απόφαση του Βασιλείου να χορηγήσει το καθεστώς του αυτοκέφαλου στην εκεί αρχιεπισκοπή, μεταθέτοντας συνάμα την έδρα της από το Βορρά, όπου είχε ήδη διαμορφωθεί μια ιδιαίτερη παράδοση, άμεσα συνυφασμένη με τη βουλγαρική δυναστική ιδεολογία, στο Νότο, στην Αχρίδα, όπου η βουλγαρική παρουσία δεν είχε στέρεα ερείσματα στο χρόνο.

Το μέτρο αυτό θα αποδειχθεί ευεργετικό για την πολιτιστική ανάπτυξη του ντόπιου σλαβικού πληθυσμού, διότι, αργότερα, χάρη στη φροντίδα των Ελλήνων αρχιεπισκόπων της Αχρίδος (ιδιαίτερα του σοφού Θεοφυλάκτου από την Εύβοια που κτείχε την αρχιεπισκοπική έδρα από το 1090 περίπου μέχρι το 1118) διατηρείται εδώ μια παράδοση στη σλαβονική εκκλησιαστική γραμματεία, η οποία είναι πλησιέστερη προς τις αρχικές μεταφράσεις των έργων που έγιναν στη σλαβική γλώσσα από τους αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο. Με την εκκλησιαστική λοιπόν καινοτομία του Βασιλείου επανήλθε ο πολιτιστικός προσανατολισμός των νέων υπηκόων στην αρχική του κοιτίδα, το Βυζάντιο.

Διδάγματα από το μακρινό παρελθόν, που, όπως όλα δείχνουν, δεν άγγιξαν ποτέ τους ούτε τους εμπνευστές των πρόσφατων βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας του Μιλόσεβιτς, αλλά ούτε και τους σοφούς επιτελείς του Λευκού Οίκου που συντηρούν ακόμη το απάνθρωπο εμπάργκο εναντίον των δυστυχών υπηκόων του Σαντάμ Χουσεϊν στο Ιράκ...

αντί προλόγου

Ε

πί Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου το Βυζάντιο, που είχε θριαμβεύσει σε όλα τα μέτωπα, έφτασε στα απόγειο της ακμής του. Εμφανίζεται ως παγκόσμια δύναμη διαδραματίζοντας ευρύτερο διεθνή ρόλο.

Μετά τον Βασίλειο Β', που ο θάνατός του το 1025 μ.Χ. αποτελεί ορόσημο στη βυζαντινή ιστορία, ακολουθεί έως το 1081 μία περίοδος πτώσης, διάλυσης και παρακμής, που συνοδεύεται από τις συχνές αλλαγές τυχαίων και ανίκανων αυτοκρατόρων. Είναι η περίοδος που εξετάζουμε.

Οι δώδεκα αυτοκράτορες του 11ου αι., εκλεπτυσμένοι, κοσμοπολίτες, χωρίς καμία διάθεση για πόλεμο και εκστρατείες, απολαμβάνουν τη μακαριότητα μιας τάχατες «διαρκούς ειρήνης», εγκαταλείποντας την άμυνα και το... λαό. Ενισχύουν μοναχά τους «δυνατούς», τον κλήρο και τους φεουδάρχες. Με την αδράνειά τους διαλύουν τον κρατικό μηχανισμό, που τον μεταμορφώνουν σ' ένα φοροεισπρακτικό αποκλειστικά όργανο.

Με την πολιτική τους αποσυνθέτουν τα θέματα. Στέλνουν «κριτή» με δικαστικές και φορολογικές αρμοδιότητες, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα το στρατιγό. Καταργούν τον «εθνικό στρατό» των θεμάτων. Οι αγρότες-πολεμιστές, αφορολόγητοι μικροκαλλιεργητές στο σύνολό τους, μετατρέπονται μετά την κατάργηση του «αλληλέγγυο» σε δουλοπαροίκους. Με το «αλληλέγγυο» οι «δυνατοί» υποχρεώνονταν να καταβάλλουν τους φόρους που αναλογούσαν στους μικρούς ελεύθερους καλλιεργητές-στρατιώτες. Οι φεουδάρχες τώρα αρχίζουν να αρπάζουν τα κτήματα των καταχρεωμένων μικροαγροτών και πρώην στρατιωτών για ένα κομμάτι ψωμί.

Η άμυνα ανατίθεται σε πολυέξοδους μισθοφόρους που δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στην αυτοκρατορία, ιδιαίτερα από το β' μισό του 11ου αι.

Οι δώδεκα αυτοκράτορες, μετά την εσωτερική αποσύνθεση που επέφεραν, άνοιξαν τις «κερκόπορες» στους Νορμανδούς στη Δύση, Πετσενέγους και Ούζους στο Βορρά, Σελτζουκίδες Τούρκους στην Ανατολή, που συρρίκνωναν σημαντικά την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο δεν πρόκειται να ξανασταθεί στα πόδια του, να αποκτήσει ξανά την ακμή και την ευρωστία που είχε επί Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου. Από το 1081 αρχίζει η τελική κατάρρευση ίσαμε την πτώση.

Εκτός από την ουσιαστική κατάργηση των θεμάτων, που μετετράπησαν σε απέραντα τσιφλίκια, συνέβη και κάτι άλλο καταλυτικό: το Βυζάντιο δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από τους φεουδάρχες του. Οι συνεχείς υποτιμήσεις του νομίσματος τον 11ο αι. εμποδίζουν τη συσσώρευση κεφαλαίου. Το γεγονός αυτό εμποδίζει την ανάπτυξη των εμποροβιοτεχνών. Στο μεσοβυζαντινό κράτος δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν αυτόνομα μεσαία βιοτεχνικά και εμπορικά στρώματα, οι λεγόμενοι αστοί, όπως στη Δύση, που θα γκρέμιζαν αργότερα τη θεοκρατική φεουδάρχια φέρνοντας την αναγέννηση και το Διαφωτισμό σε καθεστώς ελεύθερης οικονομίας. Εάν είχε συμβεί αυτό, το Βυζάντιο δεν θα είχε παραδοθεί.

Στο Βυζάντιο του 11ου αι., λοιπόν, ο πληθυσμός συνθλίβεται ανάμεσα στο φοροεισπράκτορα και στο φεουδάρχη, με αποτέλεσμα τις εξεγέρσεις των χωρικών που καταπνίγονται στο αίμα.

Και κάτι τελευταίο και σημαντικό που σφραγίζει τον 11ο αι. Η πανιοδύναμη Εκκλησία το 1054 προχωράει στο τελικό Σχίσμα Ανατολής - Δύσης. Εκτοτε οι δύο κόσμοι αλληλομισούν και απομακρύνονται.

Ο Μιχαήλ Ψελλός
και ο μαθητής του
αυτοκράτορας
Μιχαήλ Ζ' Δούκας
Παραπινάκης
(Μονή
Παντοκράτορος,
Άγιον Όρος).
Δεξιά, η άφιξη
μιας ξένης
πριγκίπισσας στην
Κωνσταντινούπολη
για τους γάμους
της. Βυζαντινό
χειρόγραφο του
1179 (Αποστολική
Βιβλιοθήκη του
Βατικανού, Ρώμη)

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Του **ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ**
διευθυντή ερευνών στο Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

Από το 10ο αιώνα, η άνθηση φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής έφερε μαζί της ένα μεγάλο πλουτισμό των μεγάλων γαιοκτημόνων της επαρχίας που, με την έναρξη του 11ου αιώνα, γίνονται κυρίαρχη δύναμη στις επαρχιακές πόλεις και, από εκεί, στην πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, η άνθηση της βιοτεχνίας, που τώρα τα προϊόντα της ξεχωρίζουν σαφέστατα από τη γεωργική παραγωγή, φέρνει μια κάποια αναγέννηση στις πόλεις, που παύουν επιτέλους να είναι μόνο διοικητικά και εκκλησιαστικά κέντρα. Μεγαλώνει η νομισματική κυκλοφορία και, όπως συμβαίνει πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις, οι τιμές των προϊόντων ανεβαίνουν. Από την άλλη πλευρά, η πτώχευση των ελεύθερων γεωργών της αγροτικής κοινότητας επιταχύνει τη διαδικασία πρόσδεσής τους στη γη: ο αριθμός των παρόικων συνεχώς αυξάνεται.

Στέψη του
συναυτοκράτορα
του Λέοντα Ε' (;)
από τον
αυτοκράτορα
Μιχαήλ Α' (;) υπό
τις επευφημίες
του λαού. Από το
Χρονικό του Ιω.
Σκυλίτζη (Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Μαδρίτη)

αγροτικοποίηση και στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας. Καθώς τα πρώην μεγάλα και ισχυρά θέματα διασπώνται σε πολλές μικρές διοικητικές ενότητες, η δύναμη των κρατικών επαρχιακών υπαλλήλων εξασθενεί απέναντι στους μεγάλους τοπικούς γαιοκτήμονες. Είναι φυσικό για το συγκεντρωτικό κράτος να αισθάνεται επιτακτικά την ανάγκη να ελέγξει αποτελεσματικά τις επαρχίες του με αφοσιωμένους υπαλλήλους. Ετσι οξύνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες της άρχουσας τάξης: την κρατική υπαλληλία και τη φεουδαρχική αριστοκρατία της επαρχίας.

Στην προσπάθειά του να αποκτήσει όλο και περισσότερους αφοσιωμένους υπαλλήλους, το κράτος επαναδραστηριοποιεί το θεσμό της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης που, για τρεις τουλάχιστον αιώνες, είχε αιονήσει σημαντικά, ενθαρρύνοντας την είσοδο των κρατικών υπαλλήλων στη σύγκλητο, έστω και αν οι υπάλληλοι δεν ήταν πάντα ανώτατοι. Ο αριθμός των συγκλητικών αυξάνεται τρομερά και φτάνει σε αρκετές χιλιάδες και το κράτος επιχορηγεί το αξίωμα του συγκλητικού από το δημόσιο ταμείο. Εμφανίζεται και ένας νέος θεσμός, που ονομάζεται *χαριστική* (δωρεά). Αρχικά, απονέμεται από τον αυτοκράτορα σε ιδιώτες και, στη συνέχεια, από ιδιώτες σε ιδιώτες. Η *χαριστική* (δωρεά) περιλαμβάνει συνήθως μοναστήρια ή άλλους *εναγείς οίκους*, μαζί με τις εκτάσεις γης που τους ανήκουν και τα εισοδήματα που αποδίδουν. Το έθιμο αυτό, από τη φύση του σκανδαλώδες, θα μεταβληθεί σύντομα σε *πρόνοια* ή *οικονομία*, έναν πα-

ρεμφερή θεσμό που θα πάρει μεγάλη έκταση αργότερα. Ούτε η χαριστική δωρεά ούτε η πρόνοια είναι ακόμη κληρονομικά προνόμια, οπωσδήποτε όμως συντελούν στη δημιουργία οπαδών της κεντρικής εξουσίας.

Ετσι, τα μεσαία εμποροβιοτεχνικά στρώματα της Κωνσταντινούπολης, που τόσο μεγάλο ρόλο έδειχναν να διαδραματίζουν στην παραγωγή παλαιότερα, σύμφωνα με το *επαρχικό βιβλίο*, δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν αυτόνομα. Καθώς οι νομισματικές υποτιμήσεις του 11ου αι. μείωναν τα κεφάλαιά τους, ορισμένα τμήματα αυτών των στρωμάτων είχαν την τάση να στρέφονται προς την κρατική διοίκηση, από την οποία έτσι κι αλλιώς δεν μπορούσαν να απαλλαγούν εξαιτίας της αυστηρής νομοθεσίας. Σαν μεσοπρόθεσμη αμοιβή τους, οι εμποροβιοτέχνες έβλεπαν την είσοδό τους στην τόσο διευρυμένη σύγκλητο. Με τον τρόπο αυτό, το μέσο βυζαντινό κράτος δεν μπόρεσε να δημιουργήσει μια βιοτεχνία ικανή να αντιπαρατεθεί στα ξένα προϊόντα ούτε στο κεφάλαιο των ναυτικών ιταλικών πόλεων, που αρχίζει τότε να εισβάλλει ορμηικά στην Ανατολική Μεσόγειο.

Υποτίμηση του χρυσού νομίσματος σήμαινε αύξηση των φόρων, για να ισοσταθμιστεί μια όλο και μεγαλύτερη πτώση της αγροτικής παραγωγής. Αύξηση πάλι των φόρων σήμαινε όλο και μεγαλύτερη τάση των γεωργών (*χωρίται*, από το *χωρίον*) να καταφεύγουν στην προστασία των δυνατών γαιοκτημόνων. Από την άλλη πλευρά, η κατάσχεση από το κράτος κτημάτων μεγάλων γαιοκτημόνων επέτρεπε

στην κρατική υπαλληλία και στην εμποροβιοτεχνική ηγετική ομάδα να έχουν διαθέσιμους πόρους για κοινωφελή έργα στην πρωτεύουσα. Η μεγαλύτερη φυσιογνωμία των γραμμάτων του 11ου αι., ο **Μιχαήλ Ψελλός**, λέει ότι ο *παραδυναστεύων* (παρα τη δυναστεία, πρωθυπουργός της εποχής) **Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος**, αδελφός του αυτοκράτορα

Από το 10ο αιώνα οξύνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην κρατική υπαλληλία και τη φεουδαρχική αριστοκρατία

Μιχαήλ Δ' (1034-1041), *κακόν ουδενί διέπραξεν* (Χρονογραφία I, 126), εννοώντας σε κανέναν από τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, ενώ αντίθετα, στην επαρχία, ο ίδιος αυτός ανώτατος υπάλληλος έδειξε μεγάλη αδιαλλαξία στην εισπραξη των φόρων, που ήταν τόσο πολλοί, ώστε ένας άλλος ιστορικός, ο **Ιωάννης Σκυλίτζης** (σ. 409 και 412), να ντρέπεται να τους απαριθμήσει. Την ίδια περίπου εποχή, ο οπαδός της κυριαρχίας της συγκλήτου Μιχαήλ Ψελλός δείχνει να ανησυχεί για το μέλλον. Το μέλλον αυτό δεν ήταν τόσο οι τοπικές εξεγέρσεις ενάντια στη βυζαντινή εξουσία, που τότε άρχιζαν να πολλαπλασιάζονται, ούτε μια ενδεχόμενη κατάλυση της βυζαντινής εξουσίας από νέους, επικίνδυνους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά η ίδια η αστάθεια των θεσμών που απειλούνται από ά-

Ο Μιχαήλ Κηρουλάριος (αριστερά), επί πατριαρχίας του οποίου το 1054, επήλθε το σχίσμα. Από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη (Εθνική Βιβλιοθήκη, Μαδρίτη)

Μινιατούρα του 9ου αι. με το βιβλίο που αναπαριστά το «πιστεύω» πάνω στο θρόνο

μεση κατάλυση τόσο από τη φεουδαρχική αντιπολίτευση όσο και από τη λαϊκή δυσανεξία.

Ο Ψελλός αποδίδει την κοινωνική ισορροπία του 11ου αι. με νεφελώδη αναφορά σε ιστορικά πρότυπα: στις ευημερούσες αρχαίες πόλεις, ισχυρίζεται, το σύνολο των πολιτών αποτελείτο από τους *ευγενείς* και από τους *αγενείς* (χωρίς ευγενική καταγωγή). Ετσι συνέβαινε στην αθηναϊκή δημοκρατία και στις πόλεις που ακολουθούσαν το πολίτευμά της. Αλλά στο ρωμαϊκό πολίτευμα, συνεχίζει κατατοπιστικά, δεν ισχύει αυτή η ορθή αρχή: πρώτα πρώτα, ήδη από την εποχή του **Ρωμύλου** (!) υπάρχει κληρονομική διαδοχή στην εξουσία και δεν υπολογίζεται η ευγενική καταγωγή, ενώ η σύγκλητος υποβαθμίζεται και κάθε ασήμαντος μπορεί να γίνει πολίτης. Αξίζει να σταθεί κανείς σ' αυτό το σύνθετο σχήμα του πιο μορφομένου ανθρώπου της εποχής του, ανθρώπου των χρημάτων, των γραμμάτων και των αξιωμάτων. Είναι φυσικό ένας οπαδός της πλατωνικής πολιτείας των αρίστων να μην έχει εμπιστοσύνη στην *άνωθεν* διαδοχή που, μερικές φορές, μπορεί να μην είναι ικανή να προστατεύ-

Η κατάσχεση από το κράτος κτημάτων μεγάλων γαιοκτημόνων δημιουργεί διαθέσιμους πόρους για κοινωφελή έργα στην πρωτεύουσα

σει τους συγκλητικούς φιλοσόφους που ζουν καταναλίσκοντας τους κρατικούς φόρους. Παρ' ότι όμως εκφράζει τη δυσπιστία του για την αποτελεσματικότητα του σύγχρονου του αυτοκρατορικού θεσμού, ο Ψελλός με εντελώς πλατωνικό τρόπο περιφρονεί τις λαϊκές μάζες, που δείχνουν να ξεφεύγουν κάπως από την ασφυκτική έως τότε κρατική επιτήρηση. Γι' αυτό και θεωρεί ότι η πληθωρική σύγκλητος της εποχής του απειλείται. Σε ό,τι αφορά την ευγενική καταγωγή, ο Ψελλός απαντάει λακωνικά *ουδείς λόγος ευγενείας* και τρέμει στη σκέψη ότι στην εποχή του δεν υπάρχουν ούτε Περικλήδες ούτε Θεμιστοκλήδες, αλλά μόνο Σπάρτακοι (Χρονογραφία II, 78)! Είναι λογικό να υποτεθεί ότι μια κατάκτηση της κεντρικής εξουσίας από τους ευγενείς στρατιωτικούς της φεουδαρχικής αριστοκρατίας θα μπορούσε να αλλάξει τον Ψελλό από το άγχος των λαϊκών εξεγέρσεων που τον διακατέχει και επιχειρεί έτσι διελύτο άνοιγμα προς την αντιπολίτευση των φεουδαρχών της επαρχίας που τόσο φοβάται. Αλλά δεν πρόκειται τόσο γι' αυτό. Για τον Ψελλό, η πραγματική *ευγένεια* έχει πλατωνική έννοια, χαρακτηρίζει τους πολιτικούς αρχηγούς, τους φιλοσόφους της συγκλήτου, της οποίας διει-

λεσε και πρόεδρος.

Ετσι, ο Ψελλός αποδίδει την πολιτική αδυναμία της συγκλήτου του 11ου αι. στην ανεπάρκεια του αυτοκρατορικού θεσμού, ενώ τους ίδιους τους αυτοκράτορες, που, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποίησαν τους συγκλητικούς σαν όργανά τους, τους κολακεύει αδιάκοπα έναν έναν, με μια τουλάχιστον ανάρμοστη για πλατωνικό φιλόσοφο καμέρπεια. Με όλες αυτές τις σύνθετες αντινομίες, ο πολυγραφότατος Ψελλός αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο δείγμα του συγκλητικού τμήματος της άρχουσας τάξης σε συνθήκες βαθμιαίας φεουδαρχοποίησης της κοινωνίας.

Το γεγονός ότι το 1024, σύμφωνα με μια δυτική πηγή (Raoul Glaber IV, 1), η Βυζαντινή Εκκλησία είχε αναγνωριστεί από τη Δύση ως Οικουμενική στη δική της σφαίρα επιρροής (*universalis in suam spheram*), έδινε στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μια πολιτική, πνευματική και κοινωνική βαρύτητα άγνωστη ως τις αρχές του 11ου αι. Η πνευματική δικαιοδοσία του πατριάρχη της Νέας Ρώμης εκτεινόταν τώρα πολύ πιο πέρα από τα πολιτικά σύνορα της αυτοκρατορίας και περιελάμβανε απέραντες εκτάσεις στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτή η αίγλη συντελούσε στην αύξηση της υλικής δύναμης της Εκκλησίας στο εσωτερικό του κράτους και η υλική αυτή δύναμη δεν συνοψιζόταν μόνο στην αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η δύναμη του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης τον 11ο αι. συνδέεται στενά με την εξασθένιση της κεντρικής κρατικής εξουσίας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, απέναντι σε δώδεκα αυτοκράτορες που κυβέρνησαν το κράτος στην περίοδο από το 1025 ως το 1081, αντίστοιχοι πατριάρχες ήταν μόνο πέντε, κάτι που δεν οφείλεται μόνο στη μακροζωία τους. Τον 11ο αιώνα, ο πατριαρχικός θεσμός αποδεικνύεται πολύ πιο σταθερός από τον αυτοκρατορικό θεσμό, που κλυδωνίζεται, και -όπως είναι φυσικό να συμβεί σε τέτοιες περιπτώσεις- εμ-

Ο 11ος αι. υπήρξε περίοδος αλληπάλληλων νομισματικών υποτιμήσεων. Αργυρό μιλιαρσίον του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα)

φανίζει
τάσεις ανεξαρ-
τησίας από την κρα-
τική εξουσία, ενώ, αντιθετα,

η κρατική εξουσία έχει όλο και μεγαλύ-
τερη ανάγκη την Εκκλησία. Η διαμόρφωση αυτή
των αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και
στην Εκκλησία είναι ακόμη μία ένδειξη της προ-
οδευτικής φεουδαρχοποίησης της αυτοκρατορίας.

Το ότι οι εκπρόσωποι του πατριαρχικού θρόνου
βρίσκονταν σε αρμονικές σχέσεις και με τις δύο
πολιτικές παρατάξεις της άρχουσας τάξης, και με
τη γραφειοκρατική συγκλητική υπαλληλία και με
τη φεουδαρχική στρατιωτική αριστοκρατία, απο-
δεικνύεται από τη στάση του πατριάρχη **Αλέξιου
Στουδίτη**, που πρόφτασε να δει στα χρόνια του
(1025-1043) έξι αυτοκράτορες, από τον **Βασίλειο Β΄**
ώς τον **Κωνσταντίνο Θ΄** (1042-1055). Η μόνη περι-
πτωση που ο Αλέξιος Στουδίτης σιράφηκε ενάντια
στην αυτοκρατορική εξουσία ήταν στη διάρκεια της
μεγάλης λαϊκής εξέγερσης του Απριλίου του 1042,
οπότε, με δική του υποκίνηση, ο λαός μπόρεσε να
ανατρέψει το μεταρρυθμιστή αυτοκράτορα **Μιχαήλ
Ε΄** (1041-1042), που ήθελε να τον καθαιρέσει από
πατριάρχη.

Σύμφωνα με το φωτεινό εκπρόσωπο των
γραμμάτων, αλλά σκοτεινό πολιτικό παρά-
γοντα **Μιχαήλ Ψελλό**, ο επόμενος πατριάρ-
χης **Μιχαήλ Κηρουλάριος** (1043-1058) εί-
ναι ένας καθαρόαιμος αριστοκράτης (κατά-
γεται από γένος **λαμπρόν**, Επ. σ. 25 Criscuolo), α-
πό την παράταξη που εκτιμά και υποστηρίζει ο
Ψελλός: τη συγκλητική υπαλληλία των υπερβά-
σεων και των μηχανορραφιών. Η προσωπική συμ-
βολή του Κηρουλάριου στην ιστορία της εποχής έ-
γκειται στο ότι, στη διάρκεια της πατριαρχίας του, η
Βυζαντινή Εκκλησία γίνεται ο αποφασιστικός πα-
ράγοντας στη διαμάχη ανάμεσα στις δύο πολιτικές
παρατάξεις της άρχουσας τάξης και ταυτόχρονα η
γενικότερη στάση της καταλήγει να καθοδηγεί α-

κόμη και την κρατική εξωτερική πολιτική σε πρά-
ξεις με συνέπειες μακροπρόθεσμες, όπως το περι-
βότο *Σχίσμα των Εκκλησιών*.

Από τότε που η παποσύνη είχε δημιουργήσει την

Οι πρώτες προσπάθειες της παποσύνης για την ανόρθωσή της συμπίπτουν χρονικά με την ακμή του Πατριαρχείου

Κωνσταντίνεια Δωρεά, ο απώτερος σκοπός της ή-
ταν να απαγορεύσει στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία
οποιαδήποτε ανάμιξη στη Δύση και, φυσικά, να α-
νακτήσει τις χαμένες επισκοπές της Νότιας Ιταλίας,
που ο **Λέων Γ΄ Ισαυρός** είχε προσαρτήσει στο Πα-
τριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Με την επέμβα-
σή του στη Δύση, ο Βασίλειος Α΄ είχε καταφέρει, αν
όχι να καταργήσει εντελώς, τουλάχιστον όμως να
αναθεωρήσει προς βυζαντινό όφελος το πνεύμα της
Κωνσταντινείας Δωρεάς. Από τότε, όλες σχεδόν οι
βυζαντινές προσπάθειες αποσκοπούσαν στο να κά-
νουν βήματα προς την πλήρη κατάργηση της Δω-
ρεάς, με αποκορύφωμα τα τέλη του 10ου αι., οπότε
η βυζαντινή επιρροή επί Βασιλείου Β΄ εκτείνεται
ως την ίδια τη Ρώμη. Από την εποχή του **Βασιλεί-
ου Α΄** ως την εποχή του Βασιλείου Β΄, η παποσύνη
στη Ρώμη βρισκόταν σε βαθιά παρακμή και οι εκ-
πρόσωποι της κινδύνευαν συνεχώς να συντριβούν
ανάμεσα στις επιδιώξεις των δύο αυτοκρατοριών,
της βυζαντινής και της γερμανικής. Οι πρώτες
προσπάθειες της παποσύνης για την ανόρθωση της
δυνάμεις της και την αποκατάσταση του γοήτρου της
συμπίπτουν χρονικά με την ακμή του Πατριαρχεί-
ου της Κωνσταντινούπολης γύρω στα μέσα του 11ου

Επάνω, η
ανατροπή του
μεταρρυθμιστή
Μιχαήλ Ε΄ με
υποκίνηση του
πατριάρχη **Αλέξιου
Στουδίτη**. Από το
Χρονικό του Ιω.
Σκυλίτζη (Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Μαδρίτη). Στο
κέντρο, Βάρδες
κατά Σκληρών.
Μια σύγκρουση
που τάλανισε την
αυτοκρατορία.
Παράσταση από
μικρογραφία

Η αναστηλωμένη
παλαιοχριστιανική
βασιλική
του Αγίου Ιωάννη
της Εφέσου,
Διοικήσεως
Μ. Ασίας

αιώνα. Πάπας της Ρώμης ήταν τότε ο Λέων Θ' (1049-1054).

Πέρα από οποιεσδήποτε δογματικές διαφορές - τέτοιες πάντα υπήρχαν ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή και πάντα έβρισκαν κάποια ρύθμιση, όπως το *filioque* (: και εκ του υιού, δηλαδή αν το Αγιο Πνεύμα εκπορεύεται μόνο εκ του πατρός ή εκ του πατρός και εκ του υιού)- η ενότητα της Εκκλησίας δεν μπορούσε να διατηρηθεί με δύο ισχυρά πατριαρχεία σε ανταγωνισμό. Και μόνο η σκέψη ότι η Ρωμαϊκή Εκκλησία μπορούσε να κυριαρχήσει και πάλι στη Νότια Ιταλία προξενούσε την οργή του Μιχαήλ Κηρουλάριου, που το 1053 αρχίζει μια δογματική πολεμική ενάντια στα λατινικά έθιμα (*filioque*, χρήση αζύμων κ.λπ.) τα οποία προσπαθεί να επιβάλει ο πάπας Λέων στην περιοχή. Το 1054 έρχεται η ρήξη: μια παπική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη συμπεριφέρεται με μεγάλη αλαζονεία, και τελικά αφήνει πάνω στην Αγία Τράπεζα της Αγ. Σοφίας ένα έγγραφο που αφορίζει το Πατριαρχείο. Αμέσως, ο Κηρουλάριος συγκαλεί την *ενδημούσα σύνοδο* του Πατριαρχείου και αναθεματίζει το παπικό έγγραφο. Τα αμοιβαία αυτά αναθέματα ήταν η αρχή μιας έριδας που θα διαρκούσε πολλούς αιώνες, κάτι που κανείς από τους σύγχρονους πρωταγωνιστές των γεγονότων δεν ήταν σε θέση να αναλογιστεί, πιστεύοντας ότι, όπως είχε συμ-

βεί και στο παρελθόν, η ρήξη θα ήταν προσωρινή. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, το Σχίσμα του 1054 είναι η συνέχεια της έριδας ανάμεσα στον πατριάρχη Φώτιο και στον πάπα Νικόλαο, με την έννοια ότι κάθε φορά που υποβαθμίζεται η κεντρική αυτοκρατορική διοίκηση και ισχυροποιείται η Εκκλησία σε συνθήκες φεουδαρχοποίησης, τα πράγματα οδηγούν σε ρήξη ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη.

Το πόσο είχε ανεξαρτητοποιηθεί το Πατριαρχείο απέναντι στην κεντρική εξουσία στα χρόνια του Μιχαήλ Κηρουλάριου φαίνεται από τη ρήξη του φιλόδοξου και αυταρχικού πατριάρχη με τον Ισαάκιο Κομνηνό (1057-1059), το μόνο ίσως αυτοκράτορα που πέτυχε να ανορθώσει κάπως τον αυτοκρατορικό θεσμό τον 11ο αι. Η προσπάθεια για στιβαρή διοίκηση προσκρούει στις πρωτοβουλίες του πατριάρχη, που συμπεριφέρεται σαν ανώτερος (φοράει πορφύρα πέδιλα) και σαν δημιουργός αυτοκρατορών. Ετσι, απευθύνει περιφρονητικές αποστοφές προς τον Ισαάκιο Α', που μπορεί να κάνει θεσμικές παραχωρήσεις προς το Πατριαρχείο, αλλά, ταυτόχρονα, επιχειρεί να δημεύσει την εκκλησιαστική περιουσία. Το Νοέμβριο του 1058, η πάλι ανάμεσα στις δύο εξουσίες οδηγεί στην εξορία του Κηρουλάριου, στην Προϊκόνησο της Προποντιδας, και στην εκ των υστέρων καθαίρεσή του, ύστερα από δίκη. Στις αρχές του 1059, πατριάρχης γίνεται ένας άλλος ευγενής συγκλητικός της Κωνσταντινούπολης, ο **Κωνσταντίνος Λεικούδης** (1059-1063), κάτι που δείχνει τη δύναμη της παράταξης αυτής, η οποία θα οδηγήσει τον Ισαάκιο Κομνηνό στην παραιτήση. Ο Λεικούδης και ο διάδοχός του στον πατριαρχικό θρόνο, **Ιωάννης Ξιφιλίνος** (1064-1075), επιτελούν μεγάλο διοικητικό έργο μέσα στη Βυζαντινή Εκκλησία, που δυναμώνει ακόμη περισσότερο, σε σύγκριση με την κατάρρευση του αυτοκρατορικού θεσμού επί **Κωνσταντίνου Δούκα** (1059-1067) και στη συνέχεια. Με τον τρόπο αυτό, όταν η στρατιωτική φεουδαρχική αριστοκρατία κατορθώνει να πάρει την εξουσία το 1081, θα βρει απέναντί της ένα Πατριαρχείο πλούσιο, ισχυρό και με μεγάλη επιρροή στο λαό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

S. Vryonis Jr, Byzantium. The Social Basis of Decline in the Eleventh Century, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 2, 1959, 159-175. N. Svoronos, Société et organisation intérieure dans l' empire byzantin au XIe siècle, *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London 1967, 373-379. G. Litavrin, *Vizantijskoje obscestvo in gosudarstvo v X-XI vv.*, Moskva 1977. T. Loungis, K. voprosu o vzaimootnosenijach patriarchov i imperatorov v X-XI vv., *Anticnaja Dreunost' i srednije veka*, 1992, 78-82.

**Κάθε φορά που υποβαθμίζεται η αυτοκρατορική
διοίκηση και ισχυροποιείται η Εκκλησία,
δημιουργείται ρήξη Ρώμης-Κωνσταντινούπολης**

992

Ο Βασίλειος Β' παραχωρεί τα πρώτα εμπορικά προνόμια στους Βενετούς

996

Ο Νικηφόρος Ουρανός συντρίβει το βουλγαρικό στρατό του Σαμουήλ στο Σπερχειό ποταμό

1001

Ο Βασίλειος Β' ξεκινά την ανακατάληψη της Βουλγαρίας

1004

Ο Σαμουήλ ηττάται από τους Βυζαντινούς στον Αξιό

1007

Προσαρτάται και η κάτω Μακεδονία στα εδάφη της αυτοκρατορίας

1014

Οι Βούλγαροι συντρίβονται στο Κλειδί· πεθαίνει ο Σαμουήλ

1018

Ο Βασίλειος Β' ολοκληρώνει την κατάκτηση της Βουλγαρίας· γεννιέται ο Μιχαήλ Ψελλός

1025

Πεθαίνει ο Βασίλειος Β'· νέος αυτοκράτορας ο Κωνσταντίνος Η'

1028

Πεθαίνει ο Κωνσταντίνος Η'· τον διαδέχονται η κόρη του Ζωή και ο γαμπρός του Ρωμανός Αργυρός

1030

Ο Ρωμανός ηττάται στη Συρία

1033

Οι Πετσενέγοι λεηλατούν τη Μυσία

1034

Δολοφονείται ο Ρωμανός· νέος αυτοκράτορας ο Μιχαήλ Δ' ο Παφλαγόνας

1038

Ο Γεώργιος Μανιάκης επιχειρεί την ανακατάληψη της Σικελίας

1040

Στη Βουλγαρία σημειώνονται εξεγέρσεις εναντίον της αυτοκρατορικής αρχής –οι Βούλγαροι υπό τον Αλουσιάνο θα πολιορκήσουν ανεπιτυχώς τη Θεσσαλονίκη· εξεγείρονται και οι Σέρβοι· ο Μανιάκης καταλαμβάνει τις Συρακούσες· ξεκινά τη φιλολογική του σταδιοδρομία ο Μιχαήλ Απταλειάτης

1042

Ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος γίνεται αυτοκράτορας μετά το γάμο του

με τη Ζωή· ήττα των Βυζαντινών από τους Σέρβους· ο στρατιωτικός διοικητής της Κύπρου Θεόφιλος Ερωτικός εξεγείρεται εναντίον της εξουσίας της Κωνσταντινούπολης

1043

Ανταρσία και θάνατος του Μανιάκη· ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος χρησιμοποιώντας το υγρόν πυρ νικά τους Ρως προ των τειχών της Κωνσταντινούπολης· το έργο του θα συμπληρωθεί στη Βάρνα, όπου ο στρατηγός Κατακαλόν Κεκαυμένος νικά πάλι τους Ρως

1045

Ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος προβαίνει σε νομικές μεταρρυθμίσεις, ενώ αναδιοργανώνει και το *Πανδιδακτήριον*

1046

Συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Ρως

1047

Εξέγερση του Λέοντα Τορνικίου εναντίον της αυτοκρατορικής αρχής· η επαρχιακή αριστοκρατία αμφισβητεί την κεντρική εξουσία· ο Τορνίκιος αποτυγχάνει να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη

1047-48

Προσέγγιση Βυζαντινών και Φατιμίδων της Αιγύπτου

1048

Το Βυζάντιο δέχεται παράλληλη επίθεση: Πετσενέγοι εναντίον της Θράκης και Σελτζούκοι Τούρκοι εναντίον της Αρμενίας

1049

Οι Πετσενέγοι νικούν το βυζαντινό στρατό και εγκαθίστανται στη Βουλγαρία

1050

Αρχίζει η φιλολογική σταδιοδρομία του

Ιωάννη Σκυλίτζη

1052

Οι Σελτζούκοι καταστρέφουν το Καρς

1053

Ο Ιωάννης Μαυρόπους ξεκινά τη διδασκαλία του στο Πανδιδακτήριο

1055

Με το θάνατο του Κωνσταντίνου Μονομάχου τελειώνει η δυναστεία των Μακεδόνων βασιλέων

1057

Ο Στρατός και ο Πατριάρχης επιβάλλουν τον Ισαάκιο Α' Κομνηνό νέο αυτοκράτορα

1068

Ο Ρωμανός Δ' ο Διογένης, νέος αυτοκράτορας· εκστρατεύει εναντίον των Σελτζούκων

1071

Τραγική ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ από τους Σελτζούκους· ο σείκης Αλπ Αρσλάν επιβάλλει όρους ειρήνης στον αιχμάλωτο Ρωμανό Διογένη

1072

Η Σικελία περιέρχεται στους Νορμανδούς του Ροβέρτου Γυισκάρδου

1077-78

Συνεχείς σιτήσεις εναντίον της αυτοκρατορικής αρχής· ιδρύεται το σουλτανάτο του Ικονίου· οι Σελτζούκοι κυριεύουν την Ιερουσαλήμ και τη Νίκαια

1081

Αλέξιος Α' Κομνηνός, νέος αυτοκράτορας

1082

Ο Αλέξιος Α' παραχωρεί σημαντικά προνόμια στους Βενετούς· ο Βοημούνδος, γιος του Γυισκάρδου, καταλαμβάνει τμήματα της Ηπείρου και της Μακεδονίας

1085

Ο Αλέξιος εκδιώκει τους Νορμανδούς από τη Βαλκανική

1088

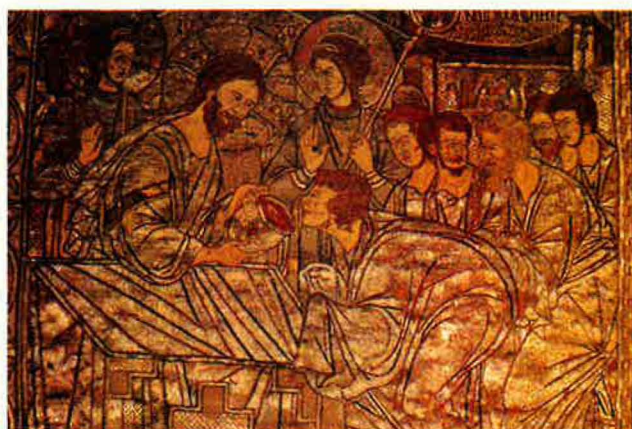
Οι Πετσενέγοι νικούν τον Αλέξιο Α' στο Δορύσιολο και διεισδύουν στη Θράκη

1091

Οι Σέρβοι νικούν τον Αλέξιο Α'

1092

Ο Αλέξιος Α' ορίζει το γιο του, Ιωάννη Κομνηνό, νέο αυτοκράτορα

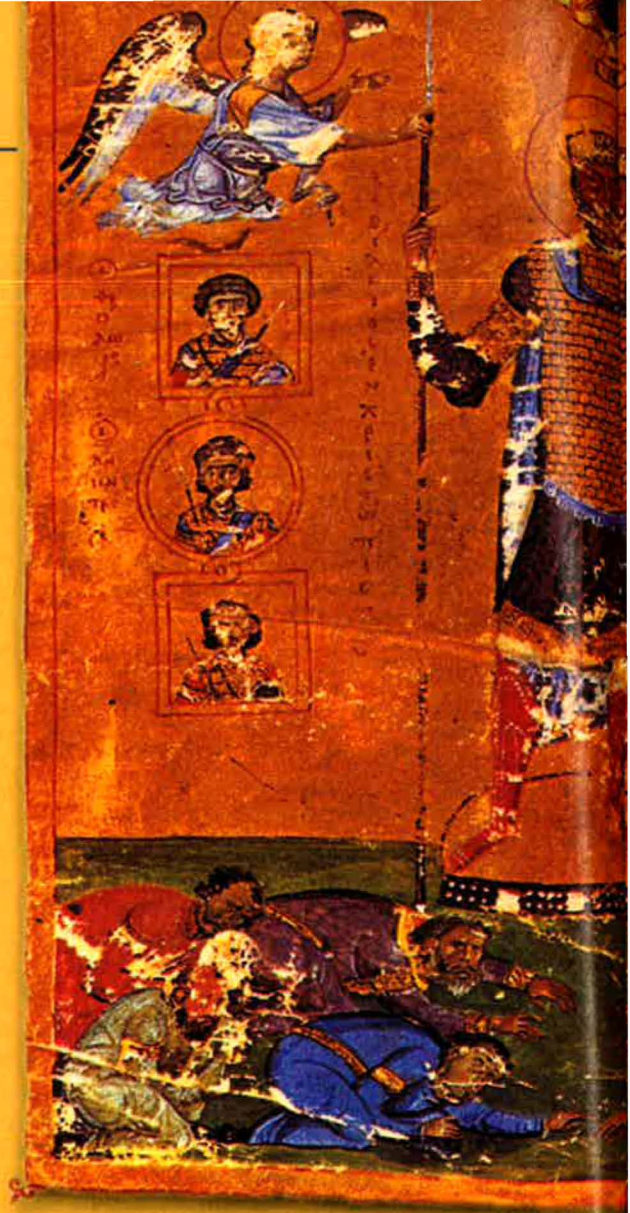
Βυζαντινό μεταξωτό ύφασμα του επιταφίου, με παράσταση από το Μυστικό Δείπνο (Θεσσαλονίκη)

Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ

Της ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ
εντεταλμένης ερευνήτριας στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Ο προσεταιρισμός και η ανάδειξη αριστοκρατικών οικογενειών ήταν η περίπου πάγια τακτική που εφήρμοζε η κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης για την ανεύρεση πιστών θεραπόντων, οι οποίοι θα της εξασφάλιζαν την ευόδωση της πολιτικής της και την πάταξη των επιδοξων σφετεριστών. Όσον αφορά τον τελευταίο σκοπό, επιτυχής θα μπορούσε να θεωρηθεί η τακτική αυτή, καθώς η προϋπάρχουσα εκθρόνιση μεταξύ ορισμένων οίκων αποτελούσε την καλύτερη εγγύηση για την εξουδετέρωση του αντιπάλου. Όσον αφορά, όμως, τον πρώτο στόχο, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι επιλογές των κυβερνώντων επέφεραν σοβαρές «επιπλοκές», αφού πιστοί και ισχυροί εφαρμοστές των πολιτικών προσταγών της Κωνσταντινούπολης μετατρέπονταν σε επικίνδυνους ανταπαιτιές. Γνωστότερο παράδειγμα της εξέλιξης αυτής είναι οι Φωκάδες, που στα μέσα περίπου του 9ου αιώνα ξεκίνησαν ως υποστηρικτές της μακεδονικής δυναστείας, για να καταλήξουν έναν αιώνα αργότερα σε ανατροπείς της. Την εποχή του Βασιλείου Α΄, η ανέλιξη στη στρατιωτική και κοινωνική ιεραρχία αξιωματούχων από την Καππαδο-

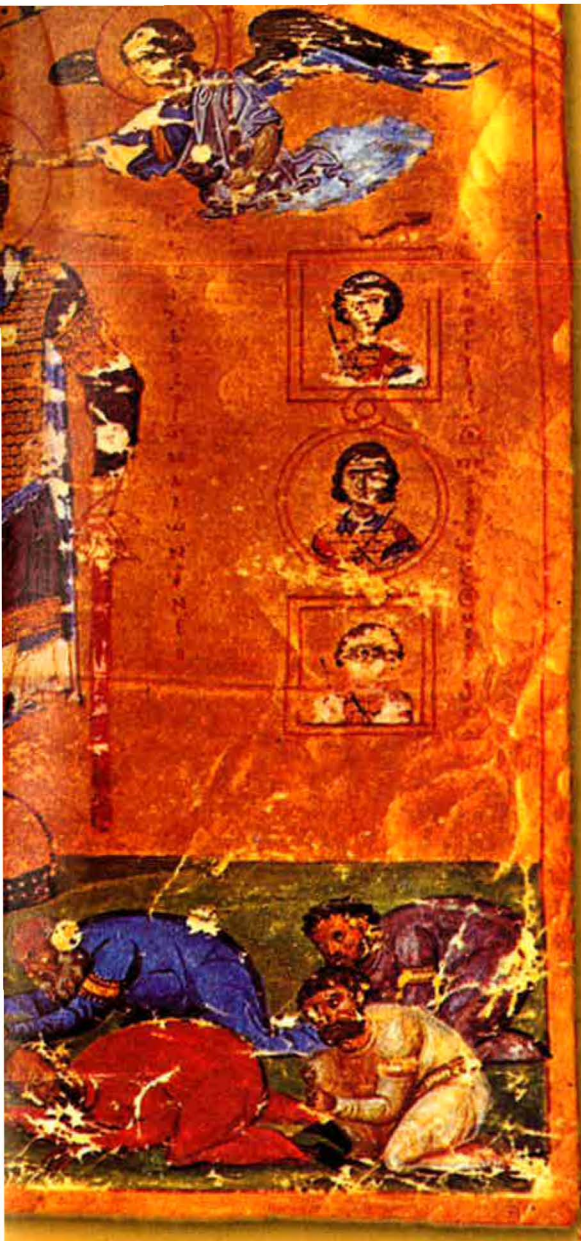
Στο κέντρο, οι ηττημένοι προσκυνούν τον Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο. Μικρογραφία από ψαλτήρι του 11ου αιώνα (Μαρκανθή Βιβλιοθήκη, Βενετία)

κία και το Χαρσιανόν, με επιφανέστερους εκπροσώπους τους Φωκάδες και τους Μαλεΐνους, ήταν η απάντηση της κεντρικής εξουσίας στην αρμενο-παφλαγονικής καταγωγής αριστοκρατία, η οποία αντιπολιτεύθηκε τη μακεδονική δυναστεία άλλοτε σιωπηρά, άλλοτε ανοικτά, αλλά πάντα σταθερά.

Την απόληξη αυτής της επιλογής του Βασιλείου Α΄, που τήρησε πιστά ο Λέων ΣΤ΄ και ενίσχυσε υπέρμετρα ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, έζησε ο Βασίλειος Β΄: ως ανήλικος, τέθηκε υπό την «κηδεμονία» του Καππαδόκη Νικηφόρου Β΄ Φωκά και του αρμενικής καταγωγής Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή. Ως αυτοκράτορας, είδε τις φιλοδοξίες των Φωκάδων και των αρμενικής καταγωγής Σκληρών να μετατρέπουν για αρκετά χρόνια τη Μ. Ασία σε ένα απέραντο πεδίο εμφύλιων συρράξεων. Κάτω από αυτές τις δυσοίωνες συνθήκες, που έκαναν τους υπηκόους της αυτοκρατορίας να μένουν παγερά αδιάφοροι για το ποιος καθόταν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, άρχισε η βασιλεία του τελευταίου κραταιού εκπροσώπου της μακεδονικής δυναστείας.

Ανθρωπος αγχίνους, με σκέψη στρατηγική, δυ-

πιος έναντι όλων, κρίνει τα σχέδια του Βασιλείου Λακαπηνού *δεινά* και *άλλόκοτα* και ο παρακοιμώμενος βρίσκεται εξόριστος και στερημένος της αμύθητης περιουσίας του. Τώρα ξεκινούσε ουσιαστικά η βασιλεία του Βασιλείου Β' και η πάταξη των ενόπλων αντιπάλων του. Η παλιά εκθρόνιση Φωκάδων και Σκληρών αποδείχθηκε για τον Βασίλειο Β' πιο σωτήρια, ίσως, από τους 6.000 Ρως, στη στρατιωτική βοήθεια των οποίων υποχρεώθηκε να καταφύγει για την καταστολή της ανταρσίας του Βάρδα Φωκά (987-989): η σύμπραξη Φωκάδων και Σκληρών και το σχέδιο διαχωρισμού της αυτοκρατορίας σε περίπτωση επικράτησής τους ναυάγησαν μπροστά στο ανυπέρβλητο εμπόδιο της αμοιβαίας δυσπιστίας και ο Βάρδας Σκληρός φυλακίστηκε από τον Βάρδα Φωκά. Η απειλητική προέλαση του τελευταίου ανακόπηκε, μάλλον άδοξα, στην Αβυδο, όπου βρήκε αιφνίδιο και μυστηριώδη θάνατο (Απρίλιος του 989). Λίγους μήνες αργότερα (Οκτώβριος του 989), υποτάχθηκε ο Βάρδας Σκληρός, τον οποίο ο Βασίλειος Β' τίμησε με τον υψηλό τίτλο του κουροπαλάτη, που για πρώτη φορά δινόταν σε κάποιον που δεν ήταν μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας. Γενναιοδωρία έναντι του ηττημένου αντιπάλου; Πάντως, ο γηραιός πα Βάρδας Σκληρός δεν ξαναβρέθηκε σε μικρασιατικά εδάφη: τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του διέμενε μαζί με τον αδελφό του, Κωνσταντίνο, στο γειτονικό με την Κωνσταντινούπολη, Διδυμότειχο. Μάλλον πρόκειται για γενναιοδωρία που συνοδευόταν από ορισμένες «προφυλάξεις» και προερχόταν από κάποιον, ο οποίος στο εξής δεν θα άφηνε τίποτε στη *δαιμονίαν τύχην*.

Η στρατιωτική αριστοκρατία της Μ. Ασίας είχε χάσει τους ισχυρότερους εκπροσώπους της, είχε φθαρεί στο δρόμο διεκδίκησης της εξουσίας και ο Βασίλειος Β' μπορούσε, εύκολα πια, να επιλέξει τον τρόπο και το χρόνο που θα έδινε την απάντησή του στους εναπομείναντες *έφους δυνάστες*. Μετά τις μεγάλες επαναστάσεις των Φωκάδων και των Σκληρών, ο νέος προσανατολισμός της αυτοκρατορικής πολιτικής έναντι της επαρχιακής αριστοκρατίας, που υιοθέτησε ο Βασίλειος Β' και ακολούθησαν οι επιγονοί του, μέχρι τη βασιλεία του **Ισαακίου Α' Κομνηνού** (1057-1059), συνίσταται: α) στην απομάκρυνση των «δυναίων» από τις περιοχές που αντιλούσαν την οικονομική και στρατιωτική ισχύ τους και β) στο διορισμό σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα της Μ. Ασίας και του ανατολικού μετώπου ανθρώπων που τα ονόματά τους απαντώνται για πρώτη φορά στις πηγές, όπως ο **Νικηφόρος Ουρανός** και οι Δαλασσηνοί, ή κατάγονταν από τις δυτικές περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως οι Τορνίκιοι και οι Βρύννιοι. Ετσι, άτομα στενά συνδεδεμένα με τη Μ. Ασία και με τα γεγονότα που πρόσφατα διαδραματίστηκαν στα εδάφη της, βρέθηκαν να υπηρετούν στο μέτωπο της

Ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός πέτυχε μερική ανόρθωση της αυτοκρατορίας (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα και Αμερικανική Νομισματική Εταιρεία, Ν. Υόρκη)

ναμική και απόλυτη την οποία διατύπωνε λιτά, ο Βασίλειος Β' διέθετε όλα εκείνα τα προσόντα που θα του επέτρεπαν να πλήξει αποφασιστικά την αριστοκρατία. Αυτή τη δύσκολη μάχη, ο Βασίλειος την ξεκίνησε το 985/986 με την εξουδετέρωση του πιο επίφοβου αντιπάλου του, του προέδρου και παρακοιμώμενου **Βασιλείου Λακαπηνού**. Ήταν πράγματι πολύ επίφοβος ο επιφανής αυτός ευνούχος: άνθρωπος των αξιωμάτων και των χρημάτων, με απaráμιλλη εμπειρία στη διοίκηση, την οποία όφειλε στην 40ετή περίπου παραμονή του στο πολιτικό προσκήνιο, ήξερε την κατάλληλη στιγμή να συνεργεί στην άνοδο και την πώση των αυτοκρατόρων. Ικανότατος να συνδιαλέγεται και με αυτούς που ο ίδιος στο πρόσφατο παρελθόν είχε διώξει, ο Βασίλειος Λακαπηνός, κατά την πρώτη ανταρσία του **Βάρδα Σκληρού** (976-979), επανέφερε στην ηγεσία του στρατού τον μέχρι τότε εξόριστο **Βάρδα Φωκά**, ανιψιό του Νικηφόρου Β'. Η δυναστεία και η εξουσία του Βασιλείου Β' είχαν αποκτήσει άλλον έναν δυνάμει ανιπολιτευόμενο. Ο Βασίλειος Β' αρχίζει να ασχολείται με τη διοίκηση της αυτοκρατορίας του, γίνεται καχύπο-

Η θριαμβευτική
είσοδος του
αυτοκράτορα
Νικηφόρου Φωκά
στη Βασιλεύουσα
τον Αύγουστο του
963 (Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Μαδρίτη)

Βαλκανικής, όπως οι Βραχάριοι, οι Λούκες και οι Ταρωνίτες, ή ακόμη μακρύτερα, όπως ο κατεπάνω Ιταλίας **Ιωάννης Κουρκούας** (1008-1010). Αναπάντεχο πρέπει να ήταν το πλήγμα που δέχθηκε ο συγγενής των Φωκάδων, μάγιστρος **Ευστάθιος Μαλεΐνος**, όταν γύρω στο 1000 (ή προς τα τέλη του 995), ανυποψίαστος, υποδεχθηκε και φιλοξένησε στον «οἶκον» του τον αυτοκράτορα και τα στρατεύματά του. Τεράστιος ήταν αυτός ο «οἶκος», που αραβική πηγή εύστοχα αποκάλεσε «χώρα των Μαλεΐνων», και το γεγονός έχρηζε... ανταπόδοσης. Ο Βασίλειος Β' οδήγησε τον Ευστάθιο Μαλεΐνο στην Κωνσταντινούπολη, τον έτρεφε όπως ένα «θηρίο μέσα σε κλουβί» και, μετά το θάνατό του, δήμευσε την περιουσία του. Αυτό ήταν και το τέλος των Μαλεΐνων στη Μ. Ασία. Τον 11ο και το 12ο αιώνα ζούσαν στην Καλαβρία και στη Θεςσαλονίκη.

Η έκδοση της Νεαράς του 996, που ανέκοιπε τις επεκτατικές τάσεις των «δυνατών» και προστάτευε τις αγροικές κοινότητες, και η επιβολή το 1002 του «αλληλεγγύου», που όριζε την καταβολή από τους «δυνατούς» των φόρων που οι «πένπτες» αδυνατού-

Οι επιλογές του Βασιλείου Β' ενείχαν στοιχεία παρακμής, παρ' ότι είχε καταφέρει να πλήξει την επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία

σαν να πληρώσουν, ήταν οι τελευταίες πράξεις του Βασιλείου Β' και της δυναστείας του εναντίον της αριστοκρατίας. Είχε καταφέρει ο κραταιός Βασίλειος να πατάξει Φωκάδες, Σκληρούς, Μαλεΐνους και, μαζί με αυτούς, να πλήξει καίρια την επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία. Είχε καταφέρει οι υπήκοοί του, άκοντες εκόντες, να δείχνουν ενδιαφέρον γι' αυτόν που καθόταν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, αναλαμβάνοντας ο ίδιος την ηγεσία του στρατού και προελαύνοντας εκεί, όπου λίγα χρόνια πριν δέσποζαν οι αντίπαλοί του. Το 1025, πεθαίνοντας, ο Βασίλειος Β' πρέπει να πίστευε ότι ήταν ο νικητής. Ο πτιμηνός, όμως, δεν ήταν η αριστοκρατία, αλλά η δυναστεία του.

Οι επιλογές του Βασιλείου Β' ενείχαν στοιχεία παρακμής, που δεν άρχισαν να φανούν. Ο αγώνας του κατά της στρατιωτικής αριστοκρατίας είχε επακόλουθο τη δημιουργία κλίματος δυσπιστίας και εκθρόνισης έναντι του *στρατιωτικού γένους*, που σύντομα επέφερε την κυριαρχία του *πολιτικού γένους*. Παλαιές αριστοκρατικές στρατιωτικές οικογένειες, όπως οι Αργυροί, στρέφονται προς πολιτικά αξιώματα και πολιτικές σταδιοδρομίες. Μαζί τους, «πολιτικοποιείται» και η δυναστεία. Το 1028 πεθαίνει ο τελευταίος αρσενικός εκπρόσωπός της, ο αδιάφορος **Κωνσταντίνος Η'**, αφή-

νοντας κληρονόμους της *άρχης των όλων* τις θυγατέρες του, **Ζωή** (1028-1050) και **Θεοδώρα** (1028-1056). Πρώτος σύζυγος της ήδη ώριμης Ζωής ήταν ο μέχρι τότε έπαρχος πόλεως, **Ρωμανός Γ' Αργυρός** (1028-1034), τον οποίο ο **Μιχαήλ Ψελλός** αποκαλεί «τά πρώτα της συγκλήτου». Μόλις άρχισε η κυριαρχία της συγκλητικής αριστοκρατίας, που πανηγύριζε την επικράτησή της με την κατάργηση του «αλληλεγγύου». Τυπικά, όλοι οι υπόλοιποι νόμοι των Μακεδόνων αυτοκρατόρων περί προστασίας των «πενήτων» παρέμειναν σε ισχύ. Στην πραγματικότητα, όμως, οι μικροϊδιοκτήτες έπαψαν να αποτελούν αντικείμενο φροντίδας από την κεντρική εξουσία. Τρία μόλις χρόνια είχαν παρέλθει από το θάνατο του Βασιλείου Β' και η εποχή του έμοιαζε μακρινό παρελθόν.

Η δύναμη της αριστοκρατίας της γης αυξάνεται, η μεγάλη ιδιοκτησία απορροφά τη μικρή, η αγροτική παραγωγή πέφτει και μαζί της μειώνονται τα έσοδα του κράτους από τους φόρους. Η Κωνσταντινούπολη και η δεσπόζουσα υπαλληλική αριστοκρατία πιέζουν ασφυκτικά για την εισπραξη φόρων και βρίσκουν τον πιο αμείλικτο εφαρμοστή αυτής της πολιτικής στο πρόσωπο του παραδυναστεύοντος **Ιωάννη Ορφανοτρόφου**, αδελφού του **Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα** (1034-1041), δεύτερου συζύγου της Ζωής. Αν και ταπεινής καταγωγής, ο **Μιχαήλ Δ'** προκάλεσε το θαυμασμό του εκλεπτυσμένου αριστοκράτη και μετέπειτα προέδρου της συγκλήτου, Μιχαήλ Ψελλού. Ο λόγος, απλός: ο Μιχαήλ Δ' δεν εισηγήθηκε καμία καινοτομία, δεν διώξε κανέναν συγκλητικό, διατήρησε την κατάσταση *όποια και χθές*.

Την ημερία του *χθες* ήρθε να ταράξει ο **Μιχαήλ Ε' Καλαφάτης** (1041-1042), ανιψιός του Μιχαήλ Δ' και θετός γιος της Ζωής. Τώρα, ο Ψελλός, που φά-

Χρυσό νόμισμα με τις αυτοκράτειρες Ζωή και Θεοδώρα (Αμερικανική Νομισματική Εταιρεία, Ν. Υόρκη)

...τον παρδόνει

...νθηκε επι-
εικής στις
κρίσεις του για
τον θείο, κάνει λόγο
για την ταπεινή γενιά του
ανιψιού και μεταίρεται σε αυ-
στηρό επικριτή αυτού του τυχοδιώκτη
πληβείου, ο οποίος προσεταιρίστηκε τα λαϊκά στοι-
χεία της Κωνσταντινούπολης και αναζήτησε τα ε-
ρείσματά του στη στρατιωτική αριστοκρατία της ε-
παρχίας, στα πρόσωπα του **Κωνσταντίνου Δαλασ-**
σινού, του **Κατακαλών Κεκαυμένου**, του **Γεωργί-**
ου Μανιάκη, για να πλήξει αιφνιδιαστικά τη συ-
γκλητική αριστοκρατία. Εξόρισε τον Ιωάννη Ορφα-
νοτρόφο, το μισιό στο λαό, όχι όμως και στη σύ-
γκλητο, που *πολύ τι πλήθος* της του συμπαραστά-
θηκε, ακολουθώντας τον στην εξορία. Απομάκρυνε
από το παλάτι τη Ζωή και, ενθαρρυνόμενος, αποκά-
λυψε την πρόθεσή του να καθαιρέσει το γηραιό,
αλλά πολύ δυναμικό πατριάρχη **Αλέξιο Δ' Στουδί-**
τη (1025-1043).

Μια ανινομία, από τις πολλές που χαρα-
κτηρίζουν το Βυζάντιο, έδωσε τη λύση:
με σύνθημα «θέλωμεν τὴν ἀρχέγονον
καὶ κληρονόμον καὶ μιτέρα Ζωήν», ο
λαός εξεγείρεται τον Απρίλιο του 1042
για να ανατρέψει αυτόν που τον υποστήριζε. Η εξέ-
γερση *ἐγένετο λαμπρά*, σύμφωνα με τον Ψελλό: ο
Καλαφάτης, που το πρωί ήταν *κραταιός*, το βράδυ
βρέθηκε *ἐλεεινός, ἔρημος καὶ τυφλός*, ο λαός ε-
πέστρεψε στη συνθηδωμένη του πολιτική αφάνεια
και αδράνεια και στο παλάτι επικρατούσαν πάλι αυ-
τοί που τον καθοδήγησαν. Για εδραίωση του πνεύ-
ματος της δυναστικής νομιμότητας κάνουν λόγο νε-
ότεροι ιστορικοί, αλλά δεν μπορεί να παραβλέψει
κανείς ότι η πορφυρογέννητη Ζωή ήταν το σύμβο-
λο της κυριαρχίας της συγκλητικής αριστοκρατίας.

Σταθερή στις επιλογές της, η Ζωή βρήκε τον τρι-
το σύζυγό της στο πρόσωπο του ευπατριδῆ συγκλη-

τικού και κριτή (=δικαστή) Ελλάδος, **Κωνσταντί-**
νου Θ' Μονομάχου (1042-1055). Η βασιλεία του εί-
ναι το αποκορύφωμα της κυριαρχίας της γραφειο-
κρατικής υπαλληλίας, της καταστροφικής πολιτι-
κής δράσης και της βαθιάς ηθικής διαφθοράς. Εί-
ναι ο αυτοκράτορας που απέφευγε το πέλαγος και
προτιμούσε τις αμέριμνες ακτές και τα ακλυδώνιστα
λιμάνια. Ετσι, εξέφραζε την απέχθειά του για τον
πόλεμο και τους στρατιωτικούς: ο ένδοξος στρατη-
γός Γεώργιος Μανιάκης παύεται, δέχεται την πρό-
κληση και επαναστατεί. Η απειλή παρέχεται, όταν
ο Μανιάκης πληγώνεται θανάσιμα σε μια μάχη που
σχεδόν είχε κερδίσει (1043). Επικρατεί η κοσμοπο-
λίτικη ατμόσφαιρα της Κωνσταντινούπολης. Οι α-
ριστοκράτες πολλαπλασιάζονται, τα προνόμιά τους
διευρύνονται, τίτλοι και αξιώματα αποδίδονται πε-
ρίπου χωρίς διάκριση και η σύγκλητος γίνεται
προσιτή στα πλατύτερα στρώματα του πληθυσμού
της πρωτεύουσας. Η σπατάλη του δημοσίου χρήμα-
τος είναι παροιμιώδης και η παρακμή έκδηλη. Η
Κωνσταντινούπολη γονιτεύει τους κατοίκους της, αλ-
λά η επαρχία αντιτίθεται και ξεσπά με την ανταρσία
του πρώην στρατηγού, **Λέοντος Τορνικίου** (1047).
Η αναποφασιστικότητα του σφετεριστή σώζει τη Βα-
σιλεύουσα, όχι όμως και τη «βασιλεύουσα» δυνα-
στεία. Ο φυσικός θάνατος των τελευταίων εκπροσώ-
πων της -η Ζωή πέθανε το 1050 και η Θεοδώρα το
1056- επέφερε το τυπικό τέλος της.

Ο Βασίλειος Β' αγωνίστηκε να ανακόψει την α-
νοδική πορεία της αριστοκρατίας. Το κατόρθωσε
πρόσκαιρα. Εκείνο που οριστικά κατόρθωσε, ήταν
η πάταξη των Καππαδοκών, όχι όμως και των
Αρμενο-παφλαγόνων, που τέθηκαν επικεφαλής της
στρατιωτικής αριστοκρατίας της επαρχίας. Οι επι-
φανείς εκπρόσωποί τους, οι Δούκες και ιδιαίτερα
οι Κομνηνοί, έθεσαν τέρμα στην ασιάθεια των θε-
σμών, στα γηραιά και πολύ φθαρμένα σύμβολα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A.P. Kazdan, *Social'nyi sostav gospodstvujuscego klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Moskva 1974.
N. Oikonomides, *L' évolution de l' organisation administrative de l' empire byzantin au XIe siecle* (1025-1118), *Travaux et mémoires* 6, 1976, 126-152.
Sp. Vryonis Jr., *Byzantine ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ and the Guilds in the Eleventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers* 17, 1963, 289-314 (=Του ίδιου, *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim World*, Variorum Reprints, London 1971, αρ. III).
P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977.
J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance* (963-1210), Paris 1990.
A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. Ελένη Σταμπόγλη (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1997.
Τ.Κ. Λουγγής, *Χρονικόν περί της αναίρεσως του αποβασιλέως κυρού Μιχαήλ του Καλαφάτου, του γεγονότος Καίσαρος, και των κα' αὐτὴν συμβάντων*, *Βυζαντικά* 18, 1998, 75-104. ■

Ο ταπεινός
καταγωγής
αυτοκράτορας
Μιχαήλ Δ'
Παφλαγών,
αδελφός του
Ιωάννη
Ορφανοτρόφου
(Νομισματικό
Μουσείο, Αθήνα)

Η ΝΟΜΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Σ

Του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ
καθηγητή του Βυζαντινού Δικαίου
στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Επάνω, μαθητές νομικής, ηθικής και φιλοσοφίας (Εθνική Βιβλιοθήκη, Μαδρίτη). Κάτω, ο Βασίλειος Α' εκδικάζει διαφορές μεταξύ στρατιωτών του. Από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη. (Εθνική Βιβλιοθήκη, Μαδρίτη)

την εποχή του Ιουστινιανού (527-565) εμφανίζονται οι ανώτατες σπουδές στο χώρο του Δικαίου, υπό μια μορφή που ανταποκρίνεται σε σημαντικό βαθμό ως προς τη συστηματική τους διάρθρωση στα σημερινά πρότυπα (βλ. Ε-Ιστορικά της 27ης Ιουλίου 2000). Από τις δύο Νομικές Σχολές που λειτουργούσαν κατά την εποχή εκείνη, της Βηρυτιού και της Κωνσταντινούπολης, η πρώτη έκλεισε τις πύλες της μετά τον καταστροφικό σεισμό του 551. Ως προς τη διάρκεια της λειτουργίας της δεύτερης, δεν επικρατεί ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές που υποστηρίζουν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, επειδή -δυστυχώς- δεν υπάρχουν επαρκείς evidences για την οργάνωση των νομικών σπουδών κατά τον 7ο αιώνα.

Δεν είναι με ακρίβεια γνωστές η δομή και οι συνθήκες λειτουργίας του πανεπιστημίου που ιδρύθηκε κατά τον 9ο αιώνα ο **Καίσαρ Βάρδας**, το οποίο αργότερα αναζωογόνησε (ή, ενδεχομένως, επανίδρυσε, αν στο μεταξύ είχε καταργηθεί) ο **Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος**. Ως προς τη φύση του ιδρύματος αυτού, διατυπώνονται πολλές και αποκλίνουσες απόψεις. Πιθανότερο φαίνεται ότι ε-

δαίουσ' ἀποδεχόμενος
κράτῃ χρόνῳ· ἡ δὲ τὸ λο

ἵστ' περὶ λήξε' καὶ τοῦ μ
πο τε τὸ υἱαὸς ἡλεωσέν τ
τρίχα· καὶ ἐπεὶ ῥά τοι συ
κεκῶν· πόσ' τοῖς ἐμῶι

Ὁ δ' ἀφ' ἑσέ' ὑποτασσέμενος

καὶ συγκρατῶν· ἄλλο καὶ τὴν ἀλοπαγὰ ἀπελάσας· οὐ κέ ναι
 κώττον μετέρυθμι σε τὸ πολίτευμα·

καὶ σὺν ἡμῶν· ὁ περὶ ὧν ὡς τε γυμνάσαι τὸν ἄρχον· ἐπεὶ τίς ἔχῃ πολίος τιν
 ῥημὴν ἢ αὐτοῖς γραψέτω· φησὶ αὐτὸν· σὺ δὲ ὡς αὐτὸν γε
 γραψέτω· ἐπεὶ τίς ἔχῃ ῥημὴν ἢ αὐτὸν;

πολλὸν ἄρχοντες ὅσοι μὲν ἔφῃ· ἢ ὅτε ἔκμαθον· αὐτοῦ δὲ

Επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον των νόμων». Ο αυτοκράτορας εικονίζεται με τη σύζυγό του Ζωή και τον Ιησού σε ψηφιδωτό της Αγίας Σοφίας

πρόκειτο για εκπαιδευτικό ίδρυμα με χαρακτηριστικά ιδιωτικής σχολής, παρά την αυτοκρατορική του σύσταση, όπου μεταξύ άλλων διδασκόταν και η ρητορική, η οποία πάντοτε εθεωρείτο θεμέλιο των νομικών σπουδών. Παντελή έλλειψη δημόσιου χαρακτήρα εμφανίζει κατά την ίδια περίπου εποχή η εκπαιδευτική διαδικασία που προβλεπόταν από το «Επαρχικόν Βιβλίον», ένα (κατά την κρατούσα άποψη) νομοθετικό κείμενο που ανάγεται στον τελευταίο μάλλον χρόνο της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (911/912). Η διαδικασία αυτή, που είχε σαφή επαγγελματικό προσανατολισμό, λειτουργούσε στην πρωτεύουσα μέσα στο οργανωτικό πλαίσιο του «συστήματος» (= συντεχνίας) των συμβολαιογράφων με κύριους συντελεστές τους «διδασκάλους» και τους «παιδοδιδασκάλους νομικούς».

Περίπου έναν αιώνα μετά τον Κωνσταντίνο Ζ', ένας άλλος αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος και αυτός, έστρεψε την προσοχή του στη διδασκαλία της νομικής επιστήμης. Το 1047, κατά τη μάλλον κρατούσα χρονολόγηση, εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Θ' ο

Το «Διδασκαλείον των νόμων» ιδρύθηκε το 1047 από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο και λειτούργησε μέχρι το 1054

Μονομάχος μια Νεαρά «ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων». Με τη Νεαρά αυτή, που συντάχθηκε από τον επιφανή λόγιο της εποχής εκείνης, τον επίσκοπο Ευχαΐτων **Ιωάννη Μαυρόποδα** (υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι το κείμενο που έχουμε δεν είναι η τελική μορφή, αλλά το σχέδιο που ο Μαυρόπουλος υπέβαλε στον αυτοκράτορα), σκοπήθηκε η κρατικοποίηση των νομικών σπουδών και ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον των νόμων», με έδρα τη Μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων. Η διεύθυνση του εκπαιδευτικού αυτού ιδρύματος ανατέθηκε στο «νομοφύλακα», που εντάχθηκε στους συγκληπικούς και του δόθηκε υψηλή θέση στην κρατική ιεραρχία. Τα καθήκοντά του ήταν πολλαπλά. Εκτός από τη διεύθυνση της σχολής και την αυτοπρόσωπη διδασκαλία των φοιτητών, είχε και την ευθύνη για την ένταξη των υποψηφίων, μετά τη διαπίστωση της επαγγελματικής τους επάρκειας, στο σύλλογο των συμβολαιογράφων και στον πίνακα των «ρητόρων» (που ασκούσαν, όπως είναι γνωστό, τα έργα του νομικού παραστάτη), καθώς και για την ερμηνεία των νόμων. Στο κείμενο της Νεαράς, χαρακτηρίζεται ως ο «εξηγητής και διδάσκαλος των νόμων» και με πολλές λεπτομέρειες ορίζονται τα προσόντα που οφείλει να διαθέτει για την αποτελεσματική εκπλήρωση των

παραπάνω καθηκόντων.

Επειδή στο επίκεντρο των ρυθμίσεων που εισάγει η Νεαρά αυτή βρίσκεται ο «νομοφύλαξ» και όλα τα σχετικά με αυτόν, δεν αφήνει το κείμενό της πολλά περιθώρια για τη συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τις νομικές σπουδές αυτές καθαυτές, κατά τα μέσα του 11ου αιώνα. Ετσι, ανακύπτει το ερώτημα ως προς το αν εξακολουθούσαν ακόμη τότε να ισχύουν οι διατάξεις του «Επαρχικού Βιβλίου», σε σχέση με την εκπαίδευση των υποψηφίων συμβολαιογράφων.

Στο ερώτημα αυτό πρέπει, νομίζω, να δοθεί καταφατική απάντηση με βάση τα όσα γράφει ο γνωστός κανονολόγος του 12ου αιώνα, **Θεόδωρος ο Βαλαμύνης**, που χάρη στη θέση του (διετέλεσε καρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας) διασώζει έγκυρες πληροφορίες: «Τὰ μέντοι ποτὲ γινόμενα ἀπρεπῆ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπειῶν σκηνητικῶν διερχομένων τὴν ἀγορὰν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηργήθησαν, καθ' ὅρισμὸν τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά».

Αγιοι Νοτάριοι ονομάζονταν οι Αγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος, που είχαν μαρτυρικό τέλος στη διάρκεια του διωγμού που εξαπέλυσε κατά των χριστιανών ο Κωνσταντίνος, γιος του Μεγάλου Κων-

Εργασία αντιγραφείας «Κωδίκων»

βολαιογράφων ή στους πίνακες των ρητόρων, δηλαδή των δικηγόρων, να αποδείξουν τη διάρκεια των σπουδών τους κοντά σε συγκεκριμένο διδάσκαλο, ο οποίος εξάλλου όφειλε να βεβαιώσει τις ικανότητες των μαθητών του, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να αναγκαστούν να επαναλάβουν τις σπουδές στο «Διδασκαλείον».

Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι επικρατούσε πολυμορφία, που κάποτε άγγιζε τα όρια της αυθαιρεσίας, ως προς την οργάνωση των νομικών σπουδών. Είναι περισσότερο από πιθανό ότι, κατά περιόδους, βρισκόταν η νομική διδασκαλία στα χέρια προσώπων, που είχαν κύρια απασχόληση, με την ιδιότητα κρατικών οργάνων, την άσκηση διοικητικών ή δικαστικών καθηκόντων, οπότε -κατά περίπτωση- συμβάδιζε ίσως το πρόγραμμα διδασκαλίας με τις γενικότερες πολιτιστικές τάσεις των αυτοκρατόρων, αν και εφόσον βέβαια ήσαν οι τάσεις αυτές «ευδιάκριτες».

Η ανομοιομορφία της νομικής παιδείας εξαιτίας

Ο αυτοκράτορας
Μιχαήλ Ε΄
Καλαφάτης

Ο Μιχαήλ Ψελλός δίδαξε την επιστήμη του Δικαίου σε έμμετρη μορφή στο μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα

στανίνου. Των αγίων αυτών η μνήμη εορτάζεται στις 25 Οκτωβρίου. Κατά την ημέρα εκείνη, σύμφωνα με όσα αναφέρουν οι πηγές, σχηματιζόταν πομπή από τους παιδοδιδασκάλους νομικούς και τους μεταμφιεσμένους μαθητές τους που διερχόταν μέσα από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης. Πιθανότατα αποτελούσε η παρέλαση αυτή παρωδία των διαφόρων πομπωδών τελετών που προέβλεπε το επίσημο τυπικό του «συστήματος» των συμβολαιογράφων.

Εφόσον, λοιπόν, οι εορταστικές αυτές εκδηλώσεις των μαθητευόμενων νοταρίων, που είχαν προκαλέσει την αποδοκιμασία της Εκκλησίας λόγω της ανάμιξης τελετουργικών στοιχείων με ύποπτη προέλευση, απαγορεύθηκαν τελικώς, σύμφωνα με τα παραπάνω, από έναν πατριάρχη του 12ου αιώνα, τον **Λουκά Χρυσόβερgh** (1157-1170), συνάγεται ότι σε όλη τη διάρκεια του 11ου αιώνα πραγματοποιούνταν οι επίμαχες παρελάσεις, άρα υπήρχαν «παιδοδιδασκαλοί νομικοί» και εκπαιδευόμενοι συμβολαιογράφοι.

Ανεξάρτητα πάντως από την ορθότητα του πιο πάνω συλλογισμού, με το συνδυασμό των διατάξεων της Νεαράς (παράγρ. 4 και 20), επιβάλλεται στους υποψηφίους για ένταξη στο «σύστημα» των συμ-

της έλλειψης νομοδιδασκάλων αναγνωρισμένου κύρους, διορισμένων από τον αυτοκράτορα, προβάλλεται στη Νεαρά του Κωνσταντίνου ως η κύρια αιτία για την έκδοσή της. Εκεί (παράγρ. 5), τονίζεται ότι η έλλειψη αυτή οδηγεί σε αμφισβητήσεις και διαφωνίες ως προς την ερμηνεία και την εφαρμογή του Δικαίου. Ο λόγος είναι -πάντοτε κατά τη Νεαρά- ότι όσοι ασκούν δικαστικά έργα, ακόμη και αυτοί που έχουν χύσει άφθονο ιδρώτα μελετώντας τους νόμους, δεν έχουν τις ίδιες αντιλήψεις, εφόσον διαφέρει ο τρόπος απόκτησης των νομικών τους γνώσεων. Αλλωστε, κανένας δεν πείθεται για την ορθότητα των αντιθέτων επιχειρημάτων και όλοι, συχνά και λόγω της νεότητας τους, αγωνίζονται να αποδείξουν ότι οι δικές τους απόψεις είναι καλύτερες και ότι μόνο αυτοί σκέπτονται ορθά. Το πιο γελοίο δε είναι, συνεχίζει η Νεαρά, ότι αυτοί που υπόσχονται να λύσουν τις διαφορές των άλλων, δεν κατορθώνουν να βρουν λύση στις δικές τους διαφωνίες.

Υπογραμμίζεται ακόμη ότι η προσέλευση στο «Διδασκαλείον των νόμων» ήταν ελεύθερη σε όλους και η φοίτηση δωρεάν. Για να εξασφαλιστεί δε η αξιοπρεπής του διαβίωση επιχορηγείται ο «νομοφύλαξ» ετησίως με τέσσερις λίτρες χρυσού.

Στο νομοθέτημα αυτό προσεδόθη κατά το παρελ-

Ο αυτοκράτορας
Αλέξιος Α΄
Κομνηνός

Ο έπαρχος
πόλεως είχε και
τη δικαιοδοσία
του ανώτατου
δικαστή. Στη
μικρογραφία των
Ομιλιών του
Γρηγορίου
Ναζιανζηνού
απονέμει
δικαιοσύνη
ενώπιων του λαού
της Κωνσταντι-
νούπολης

θόν υπερβολικά μεγάλη σημασία. Γινόταν λόγος για ίδρυση «Νομικής Σχολής» στο επίπεδο εκείνων που λειτούργησαν επί Ιουστινιανού. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ήσαν εδώ τα κίνητρα περισσότερο προσωπικά. Φαίνεται δηλαδή πως ο αυτοκράτορας απέβλεπε κυρίως στην υποστήριξη του Ιωάννη Ειφιλίνου, μέχρι τότε μέλους του «δικαστηρίου του ιπποδρόμου», ενός ανώτατου δικαστηρίου (και αργότερα παιριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ως Ιωάννη Η'), ο οποίος διορίστηκε με τη Νεαρά πρώτος «νομοφύλαξ».

Ο Ιωάννης Ειφιλίνος διατηρούσε στην πρωτεύουσα μαζί με το γνωστό λόγιο και πολιτικό, **Μιχαήλ Ψελλό**, ιδιωτική σχολή για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας και της ρητορικής, αλλά -εμμέσως- και του Δικαίου. Η δραστηριότητα αυτής της σχολής δεν μας είναι άγνωστη. Πολύτιμη πηγή για την άντληση πληροφοριών ως προς τις σπουδές και τη σταδιοδρομία των ανθρώπων είναι οι επιτάφιοι λόγοι. Από τα -σε σχετική αφθονία- σωζόμενα προϊόντα αυτής της κατηγορίας, ανάμεσα σε όλα τα άλλα της βυζαντινής γραμματείας μαθαίνουμε ότι και κατά τον 11ο αιώνα διεισπρείτο η πεποίθηση πως η ρητορική ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την πρακτική προσέγγιση του Δικαίου.

Διαβάζουμε λοιπόν στην ομιλία που έγραψε ο Μιχαήλ Ψελλός για να τιμήσει τη μνήμη ενός πρόωρα χαμένου μαθητή του, του **Ρωμανού** του ρεφερενδариου, ότι αυτός αγαπούσε όλα τα μαθήματα, αλλά προς τη φιλοσοφία έτρεφε μεγάλο σεβασμό, επειδή τη θεωρούσε κάτι το εξαιρετικό, και γι' αυτό, διατηρώντας κάποιες αποστάσεις, λίγα πράγματα συνεκράτησε από τη σχετική διδασκαλία. Αντιθέτως, υπεραγαπούσε και εθαύμαζε τη ρητορική, που καλλιέργησε ιδιαίτερα και για την οποία πίστευε ότι παρείχε επαρκή εφόδια για την ενασχόληση με τη νομική επιστήμη. Επομένως ήταν αυ-

τονότιο ότι
η σχολή του
Ειφιλίνου και του
Ψελλού κατήρτιζε και
νομικούς.

Η ομιλία αυτή του Ψελλού, αλλά και άλλα έργα του περιέχουν όμως και μία πληροφορία ακόμη, που μέχρι ενός σημείου ξενίζει: ότι δηλαδή η εμβάθυνση στη μελέτη του Δικαίου προϋπέθετε γενικώς, ακόμη και στον 11ο αιώνα, γνώση της λατινικής γλώσσας. Είναι γεγονός ότι η Νεαρά του Μονομάχου αξίωνε από το «νομοφύλακα» να γνωρίζει και τις δύο γλώσσες («τὴν ἑλληνικὴν λέγω ταύτην καὶ τὴν ὁση ῥωμαϊκὴν»), αλλά επρόκειτο για το διευθυντή της σχολής και όχι για έναν οποιονδήποτε νομικό, έστω και άριστα καταρτισμένο. Επειδή δε τα λατινικά αποσιελούσαν τη γλώσσα των Ιταλών, δηλώνεται συχνά στα κείμενα της εποχής εκείνης η νομική παιδεία με τον όρο «η των Ιταλών παιδευσις». Δυσκολεύομαι, ωστόσο, να δεχθώ ότι νοείται εδώ πλήρης γνώση της λατινικής γλώσσας και μάλλον πιστεύω ότι στα σχετικά κείμενα αντικατοπτρίζεται, ίσως και με κάποια δόση υπερβολής, μία «μόδα» της εποχής εκείνης.

Το αρχικώς ενιαίο «παιδευτήριο» του Ειφιλίνου και του Ψελλού διασπάστηκε μετά τη Νεαρά του Μονομάχου σε δύο ιδρύματα, από τα οποία το νομικό υπήρξε πολύ βραχύβιο. Δεν έχουμε ειδήσεις για την τύχη του κατά τις επόμενες δεκαετίες, ιδίως μετά την ανάδειξη του Ειφιλίνου σε παιριάρχη (1η Ιανουαρίου 1064). Το γεγονός ότι ο τίτλος του «νομοφύλακα» εμφανίζεται και πολύ αργότερα (κατά το 14ο αιώνα), οδήγησε μερικούς μελετητές της ύστερης βυζαντινής περιόδου στο συμπέρασμα ότι, για όσο χρονικό διάστημα απαντούσε ο τίτλος αυτός στις πηγές, βρισκόταν η σχολή σε λειοργία. Παρ' όλ'

Οι νόμοι
προνοούσαν για
τα δικαιώματα
των συντεχνιών.
Μικρογραφία του
11ου αιώνα με
συμβολαιογράφο
και σιδερά
(Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Παρίσι)

αυτά, δεν φαίνεται να ξεπέρασε ο βίος του «Διδασκαλείου των νόμων» το 1054. Οσο για τον τίτλο του «νομοφύλακα», η

αλήθεια είναι ότι με το πέρασμα των χρόνων άρχισε όλο και περισσότερο να απονέμεται σε κληρικούς (δοθέντος ότι δεν ήταν ασυμβίβαστος με την ιδιότητά τους), έτσι ώστε από το 12ο αιώνα παρουσίαζε διπλό χαρακτήρα, κοσμικό και εκκλησιαστικό, για να καταλήξει τελικώς σε ένα απλό εκκλησιαστικό οφίκιο.

Οι νομικές σπουδές δεν ήταν όμως πάντοτε ομαδικές. Κάποτε παρέχονταν η διδασκαλία του Δικαίου σε προσωπικό επίπεδο, ιδίως μάλιστα αν ο αποδέκτης της είχε κάποια ξεχωριστή ιδιότητα. Εισι, λοιπόν, ζήτησε ο αυτοκράτορας **Κωνσταντίνος Ι Δούκας** (1059-1067) από τον Μιχαήλ Ψελλό να διδάξει την επιστήμη του Δικαίου στο γιο του, το μετέπειτα αυτοκράτορα **Μιχαήλ Ζ' Δούκα** (1071-1078). Ο Ψελλός εξετέλεσε την εντολή με πολύ πρωτότυπο τρόπο -μοναδικό ίσως στην παγκόσμια νομική φιλολογία: συνέταξε ένα διδακτικό βοήθημα που περιελάμβανε τις βασικές νομικές έννοιες σε απλουστευμένη διατύπωση- μόνο που αυτό είχε έμμετρη μορφή. Ήταν δηλαδή ένα ποίημα, πιθανόν για να απομνημονεύεται πιο εύκολα. Το ποίημα αυτό που πλησιάζει τους 1.500 στίχους τιλοφορείται «Σύνοψις των Νόμων» και, σύμφωνα με τις απόψεις του συγγραφέα του και τη «μόδα» της εποχής, βρίθκει από λατινικούς όρους.

Πάντως, ο Ψελλός δεν προσπαθούσε να αποκρύψει από τον υψηλό μαθητή του τις δυσκολίες που τον περίμεναν. Ίδου οι πρώτοι στίχοι:

«Πολὺν καὶ δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,

ἐν πλάτει δυσπερίβλεπτον, ἀσαφὲς ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμηνευτον, ἀλλ' ὁμως ἀναγκαῖον
καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τούτου μᾶλλον
φροντίζειν,

δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοψίσας
εὐθέηρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων».

Αφού εξεπλήρωσε με τον παραπάνω τρόπο τις υποχρεώσεις του απέναντι στον αυτοκράτορα, ο Ψελλός δεν αποκλείεται να ανέπτυξε στη συνέχεια διδακτική δραστηριότητα σε ευρύτερους κύκλους, χρησιμοποιώντας το υλικό της «Σύνοψης».

Τον 11ο αιώνα τελειώνουν οι προσπάθειες για την οργάνωση νομικών σπουδών με δημόσιο χαρακτήρα. Από τις νομοθετικές πράξεις των αυτοκρατόρων των 12ου-14ου αιώνων, προκύπτει ότι δεν υπήρχαν κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα για την κατάρτιση νομικών. Η εκπαίδευσή τους επραγματοποιείτο σε ιδιωτικές σχολές, και μάλιστα όχι ειδικές, αλλά στο πλαίσιο της εγκύκλιας παιδείας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

α) Της Νεαράς: Ι. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, τ.Α', Αθήνα 1931, σ. 618-627. β) Της «Σύνοψης των Νόμων»: L.G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, Στουτγάρδη - Λειψία 1992, σ. 123-190.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για το «Διδασκαλείον των νόμων» βλ. W. Woska-Conus, «Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 223-243 και της ίδιας, «L' École de droit et l' enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos», στο ίδιο περιοδικό 7 (1979) 1-106, καθώς και P. Speck, «Konstantinopel - ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Irnerius», *Varia III* (=Ποικίλα Βυζαντινά 11), Βόννη 1991, σ. 307-348, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, από την οποία βλ. ιδιαίτερος P. Lemerle, «Le gouvernement des philosophes»: notes et remarques sur l' enseignement, les écoles, la culture», *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 193-248. ■

Ο αυτοκράτορας
Κωνσταντίνος Ι'
Δούκας

Βυζαντινός
αυτοκράτορας του
11ου αι. με
αξιωματούχους
του και την
Αλήθεια με τη
Δικαιοσύνη να
στηρίζουν το
θρόνο του (Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Παρίσι)

Ζωή
(972-1050)

Αυτοκράτειρα του Βυζαντίου. Πεθαίνοντας ο Κωνσταντίνος Η' άφησε τρεις κόρες: την Ευδοκία, η οποία περιεβλήθη το μοναστικό σχήμα και δεν ασχολήθηκε καθόλου με τις κρατικές υποθέσεις, τη Ζωή και τη Θεοδώρα. Ο Κωνσταντίνος αποφάσισε πριν πεθάνει να παντρεύει μια από τις κόρες του με τον Κωνσταντινουπόλιτη πατρίκιο Ρωμανό Αργυρό, ώστε να υπάρξει αρσενικός διάδοχός του μέσα από τους κόλπους της οικογένειάς του. Στο θρόνο ανέβηκε η Ζωή που αποδέχθηκε να νυμφευθεί με τον Ρωμανό, ο οποίος διαδέχθηκε στο θρόνο τον πατέρα της το 1028. Εξι χρόνια μετά ο Ρωμανός πέθανε, κάτω από ύποπτες συνθήκες στο λουτρό του. Η Ζωή παντρεύτηκε τον εραστή της Μιχαήλ Παφλαγόνα, τον έστεψε αυτοκράτορα, αλλά αυτός πέθανε πρόωρα το 1041 και η Ζωή παντρεύτηκε τον ταπεινής καταγωγής Μιχαήλ Καλαφάτη, ο οποίος όμως την έκλεισε σε μοναστήρι, κατηγορώντας την για συνωμοσία. Επέστρεψε όμως πολύ γρήγορα, καθώς ο λαός -που αγαπούσε την οικογένειά της- επαναστάτησε και έδιωξε τον Καλαφάτη. Η Ζωή ανέλαβε τότε τη διακυβέρνηση του κράτους μαζί με την αδελφή της Θεοδώρα. Σε αντίθεση με την αδελφή της, ήταν εντυπωσιακή στην εμφάνιση και αγαπούσε την πολυτέλεια και τη χλιδή. Παντρεύτηκε τέλος τον Κωνσταντίνο Μονομάχο το 1042 και πέθανε σε ηλικία 78 ετών.

Θεοδώρα
(981-1056)

Αυτοκράτειρα του Βυζαντίου. Ήταν γυναίκα με αποφασιστικό και σκληρό χαρακτήρα, που ζούσε, σε αντίθεση με την αδελφή της, μια απλή και λιτή ζωή. Αν και δεν έδινε αφορμές για να θεωρηθεί ότι απειλούσε την πρωτοκαθεδρία της αδελφής της αυτοκράτειρας Ζωής, εντούτοις αυτή την κατηγορήσε ότι συνωμοτεί εναντίον της και έτσι την έκλεισε σε μοναστήρι. Παρέμεινε στο μοναστήρι μέχρι το 1042, όταν η λαϊκή εξέγερση εναντίον του Μιχαήλ Ε' του Καλαφάτη επανέφερε τις δύο αυτοκράτειρες στην αυλή και τους ξανάδωσε την εξουσία. Η Θεοδώρα συμμετείχε ενεργά στη διακυβέρνηση για ένα διάστημα μόνο δύο μηνών και κατόπιν αποσύρθηκε και πάλι στη σκιά, αφήνοντας τα νήια στον τρίτο σύζυγο της Ζωής, τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο. Με το θάνατο του τελευταίου η Θεοδώρα έμεινε μόνη αυτοκράτειρα, καθώς η αδελφή της Ζωή είχε πεθάνει ήδη από το 1050. Κυβέρνησε από τον Ιανουάριο του 1055 έως τον Αύγουστο του 1056, συγκρουόμενη με τη στρατιωτική αριστοκρατία και στηριζόμενη στους πιστούς της ευνούχους. Κατέστειλε τη στάση του Βρυέννιου και προσπάθησε να επαναφέρει την ηθική διάσταση στην Αυλή ελέγχοντας και καταδικάζοντας τις καταχρήσεις, αλλά συνέβαλε κι αυτή στην παρακμή του Βυζαντινού στρατού, διώκοντας τους μεγαλογαιοκτήμονες και τη στρατιωτική αριστοκρατία των επαρχιών. Πέθανε στις 22 Αυγούστου του 1056.

Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος
(— -1055)

Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (1042-1055), τρίτος και τελευταίος σύζυγος της Ζωής. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο συζύγων δεν ήταν οι καλύτερες δυνατότες, καθώς ο Κωνσταντίνος είχε εγκαταστήσει στο Παλάτι την ερωμένη του Σκλήραινα. Ψυσείρωνε όλους εκείνους τους παράγοντες που αντιμάχονταν τον αυτόνομο ρόλο των στρατιωτικών. Ο στρατός άρχισε να απαρτίζεται από μισθοφόρους διαφόρων εθνικοτήτων, οι στρατιωτικές δαπάνες ελαττώθηκαν, τα φρούρια των συνόρων αφέθηκαν στην τύχη τους και οι στρατηγοί περιθωριοποιήθηκαν. Οι ήττες που υπέστη το Βυζάντιο σε διάφορα μέτωπα και το Σχίσμα φαίνεται πως επιβεβαιώνουν την άποψη που θεωρεί τη βασιλεία του Μονομάχου τομή στη Βυζαντινή ιστορία και μια από τις χειρότερες στιγμές της. Ταυτόχρονα όμως η περίοδος αυτή είναι η πλέον χαρακτηριστική του Βυζαντινού κοσμοπολιτισμού του 11ου αι. Περιστοιχιζόταν από διανοούμενους και καθηγητές, στους οποίους παραχώρησε και τη διακυβέρνηση του κράτους. Ο στενός του κύκλος αποτελούνταν από την αφορέμα της Βυζαντινής διάνοησης και προσωπικότητες, όπως ο Μαυρόπους, ο Ξιφιλίνος, ο Λεικούδης και ο Ψελλός, ήταν καθημερινοί συνομιλητές του. Οι άνθρωποι αυτοί σίγουρα τον επηρέασαν στην απόφασή του να ιδρύσει το 1045 την πρώτη νομική σχολή στον κόσμο, στην οποία θεσπίστηκαν έδρες φιλοσοφίας και θεολογίας. Ο Κωνσταντίνος, ωραίος και λάτρης των απολαύσεων και των γραμμάτων, ήταν ο κατάλληλος βασιλιάς σε μια εποχή ευμάρειας.

Ρωμανός Δ' Διογένης (— -1072)

Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (1068-1071). Είχε τη φήμη ικανού στρατιωτικού ηγέτη και όταν πέθανε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δούκας, η Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, η χήρα του Δούκα (ο οποίος πριν πεθάνει την είχε υποχρεώσει να υπογράψει έγγραφο όρκο ότι δεν θα παντρευόταν ποτέ, ώστε ο θρόνος να παραμείνει στους γιους του), αποφάσισε να παντρευτεί τον Ρωμανό, προς μεγάλη δυσaréσκεια του στενού της κύκλου. Το 1071 εξεστράτευσε κατά των Τούρκων, επικεφαλής πολυάριθμου στρατού, του οποίου όμως το μειονέκτημα ήταν πως αποτελούνταν από μισθοφόρους. Εισέβαλε στην Αρμενία και κατευθύνθηκε προς το Μαντζικέρτ, κοντά στη λίμνη Βαν. Όμως διέπραξε το λάθος να εισέλθει σε μια κοιλάδα χωρίς να στείλει ανιχνευτές, που θα αναγνώριζαν τις τοποθεσίες στις οποίες είχαν στρατοπεδεύσει οι Σελτζούκοι. Το αποτέλεσμα ήταν να παγιδευθεί ο Ρωμανός μέσα στην κοιλάδα και μετά τη λιποταξία του Ανδρόνικου Δούκα να υποστεί πανώλεθρία. Αιχμαλωτίστηκε και έπειτα από διαπραγματεύσεις αφέθηκε ελεύθερος, καταβάλλοντας λύτρα. Το Μαντζικέρτ είχε τραγικές συνέπειες για το Βυζάντιο, καθώς σήμανε την οριστική απώλεια της Μ. Ασίας και την απαρχή της πτώσης του. Επιστρέφοντας στην Πόλη, οι αυλικοί ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον Μιχαήλ, τον πρωτότοκο γιο του Δούκα. Ο Ρωμανός συνελήφθη και τυφλώθηκε, ενώ αργότερα εκτοπίστηκε στη νήσο Πρώτη, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο από τα τραύματά του.

Μιχαήλ Ψελλός (1018-1078)

Βυζαντινός λόγιος και φιλόσοφος, από τις μεγαλύτερες πνευματικές μορφές του Βυζαντίου. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Πολυμαθής, με λαμπρές σπουδές και εντυπωσιακός ρήτορας, ο Ψελλός έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πνευματική και πολιτική ζωή, καθώς ήταν αναμφισβήτητο ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα της μεσαιωνικής επιστήμης, τέχνης και θεολογίας. Ως χαρακτήρας ήταν κυνικός, χωρίς πθικές αναστολές, ιδιαιτελές στους υπολογισμούς του, σχεδόν αδίστακτος· ένας τυπικός εκπρόσωπος της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας. Εγγραψε έργα θεολογικού, φιλοσοφικού, φιλολογικού και αστρονομικού περιεχομένου. Εφθασε μέχρι το αξίωμα του κυρίου αυτοκρατορικού συμβούλου και του υπάτου των φιλοσόφων. Ο Ψελλός ήταν μυστικοσύμβουλος του Κωνσταντίνου Μονομάχου και η επιρροή που εξασκούσε στην αυτοκρατορική αυλή ήταν τεράστια. Εγινε πανίσχυρος επί των αυτοκρατόρων Ισαάκ Κομνηνού, Δούκα και Ρωμανού. Υπήρξε από τους βασικότερους συντελεστές της αναγέννησης των γραμμάτων κατά τον 11ο αιώνα, αλλά ταυτόχρονα και της κοινωνικής και πολιτικής παρακμής του Βυζαντίου, των εμφύλιων σπαραγμών και των μεγάλων κοινωνικών εντάσεων. Σημαντικότερο έργο του είναι η Χρονογραφία.

Μιχαήλ Κηρουλάριος (— -1058)

Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Εισήλθε στο μοναστικό βίο μετά την αυτοκτονία του αδελφού του ή, κατ' άλλους, από φόβο· μετά την ανάμιξη του σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Παφλαγόνος. Ανήλθε στο θρόνο το 1043, σε μια εποχή έντονης σύγκρουσης ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση. Ήταν οξύς και ασυμβίβαστος χαρακτήρας, ιδιαίτερα βίαιος και μάλλον ακατάλληλος να διαχειριστεί τη σύγκρουση. Πέρασε στην ιστορία ως ο πατριάρχης του οριστικού σχίσματος των δύο Εκκλησιών. Ο πάπας χρειαζόταν τον Κωνσταντίνο για να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς επιδρομείς, αλλά και ο αυτοκράτορας χρειαζόταν τον πάπα για να προστατέψει τις κτήσεις του της Ν. Ιταλίας. Ο κοινός εχθρός ένωσε προς το παρόν πάπα και αυτοκράτορα, αλλά ο Κηρουλάριος, που γνώριζε την αδυναμία χαρακτήρα του Κωνσταντίνου και ήταν αδιάλλακτος όσον αφορούσε την αυτονομία της Ανατολικής Εκκλησίας, έκανε το παν για να παρεμποδίσει κάθε προσπάθεια συνδιαλλαγής. Ο Κηρουλάριος επέβαλε τη θέλησή του στον αυτοκράτορα, γεγονός που αποδεικνύει την αδυναμία του αυτοκρατορικού θεσμού την εποχή αυτή. Το 1058 ο Ψελλός τον κατηγόρησε ότι αποστάτησε από το χριστιανισμό και έλαβε μέρος σε οργιώδη Ελευσίνια Μυστήρια. Πριν αρχίσει η ανάκριση ο Κηρουλάριος πέθανε, πιθανόν από υπερβολικό άγχος.

Εφιπποι Πέρσες επιτίθενται στα βυζαντινά τείχη.
Από το χρονικό του Γ. Μανασή

ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Της ΜΑΡΘΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
αναπληρώτριας καθηγήτριας Βυζαντινής Ιστορίας
στο ΑΠΘ

11ος αιώνας υπήρξε περίοδος μεγάλων αλλαγών των στρατιωτικο-διοικητικών δομών του βυζαντινού κράτους. Κατά τη διάρκεια του, οι βαθιές αλλαγές στη στρατιωτική οργάνωση και την επαρχιακή διοίκηση, που παραιτούνται ήδη από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, ολοκληρώνονται. Μέσα στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα έχει πλέον συντελεστεί η κατάρρευση του δεσμού των θεμάτων, των στρατιωτικο-διοικητικών γεωγραφικών ενοτήτων στις οποίες ήταν διαιρεμένη η επαρχιακή διοίκηση του βυζαντινού κράτους κατά τους προηγούμενους αιώνες (8ος-10ος αι.), υπό την ενιαία στρατιωτική και

πολιτική εξουσία του στρατηγού.

Πότε όμως και πώς δημιουργήθηκε ο θεσμός των θεμάτων, ποια η εξέλιξη και ποιοι οι λόγοι της παρακμής του;

Το στρατιωτικο-διοικητικό μάρφωμα των θεμάτων, που κύρια γνωρίσματά του ήταν η στρατιωτικοποίηση της επαρχιακής διοίκησης με τη συνένωση της στρατιωτικής και της πολιτικής εξουσίας στο πρόσωπο του στρατιωτικού διοικητή (στρατηγού) και η συγκρότηση εθνικού στρατού με την καθιέρωση της τοπικής στρατολογίας, δεν ήταν δεσμός που εισήγαγε ορισμένους αυτοκράτορες με συγκεκριμένη νομοθετική πράξη, αλλά αποτέλεσμα μακρόχρονης εξέλιξης, που οι απαρχές της τοποθετούνται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος - μέσα 6ου αιώνα).

Το Βυζαντινό κράτος, κατά την πρώτη περίοδο της ιστορίας του, διοικητικά και στρατιωτικά ήταν διαιρεμένο βάσει των μεταρρυθμίσεων που εισήγαγαν οι αυτοκράτορες **Διοκλητιανός** (284-305) και

Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος και η φρουρά του επιστρέφουν στο παλάτι των Βλαχερνών στη Βασιλεύουσα, ενώ μια χήρα ζητεί την απονομή δικαιοσύνης. Από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

Μέγας Κωνσταντίνος (324-337), οι οποίες καθόριζαν τον αυστηρό διαχωρισμό της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία. Διοικητικά ήταν διαιρεμένο σε μεγάλες διοικητικές περιφέρειες, τις «επαρχότητες» (praefecturae praetorio), σε μικρότερες «διοικήσεις» (dioeceses), και σε ακόμη μικρότερες «επαρχίες» (provinciae) υπό τη διοίκηση πολιτικών αρχόντων, των «επαρχών» (praefecti praetorio), των «βικαρίων» (vicarii) και των «judices» ή «consulares» αντίστοιχα. Στρατιωτικά, το κράτος ήταν διαιρεμένο κατά μήκος των συνόρων (limes) σε τομείς –τα «δουκάτα»– με επικεφαλής στρατιωτικούς διοικητές τους «δούκες» (duces), που περιλάμβαναν το στρατό προκάλυψης και ανάσχεσης, ενώ η ενδοχώρα πίσω από τα δουκάτα διαιρούνταν σε μεγάλες στρατιωτικές διοικήσεις, τα magisteria militum, υπό τη διοίκηση των «στρατηλατών» (magistri militum), που περιελάμβαναν τις δυνάμεις αντιμετώπισης και κρούσης.

Η διοικητική αρχή του αυστηρού διαχωρισμού της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία, που διείπε το διοικητικό σύστημα των επαρχιών, από τον 6ο αιώνα άρχισε να εγκαταλείπεται. Ο σημαντικότερος λόγος ήταν ότι ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία στην επαρχιακή διοίκηση προκαλούσε αντιζηλίες μεταξύ του

Η διοικητιάνεια αρχή του διαχωρισμού πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας άρχισε να εγκαταλείπεται από τον 6ο αιώνα

πολιτικού και του στρατιωτικού άρχοντα, οι οποίες απέβαιναν εις βάρος της καλής διοίκησης και άμυνας των επαρχιών. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η τάση για εγκατάλειψη της αρχής των χωριστών εξουσιών και επιστροφή στις ενωμένες εξουσίες άρχισε να εμφανίζεται σε ορισμένες επαρχίες, π.χ. στην Ισαυρία και στην Αραβία, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του βυζαντινού κράτους.

Η στρατιωτικοποίηση της επαρχιακής διοίκησης αρχίζει να συστηματοποιείται από την εποχή του **Ιουστινιανού Α'** (527-565), ο οποίος με σειρά διαταγμάτων κατήργησε τη χωριστή και εισήγαγε ενιαία διοίκηση των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων στις περισσότερες επαρχίες του ανατολικού τμήματος του κράτους. Με τα μέτρα αυτά του Ιουστινιανού, συστηματοποιούνται νέες αρχές στην επαρχιακή διοίκηση που, όπως είπαμε, είχαν αναφανεί σποραδικά ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα, και οι οποίες είναι πρόδρομες μορφές που θα βρουν την ολοκλήρωσή τους στο θεσμό των «εξαρχάτων» και αργότερα των θεμάτων.

Επί των διαδόχων του Ιουστινιανού Α', η στρατιωτικοποίηση της επαρχιακής διοίκησης συνεχίζεται. Ο **Μαυρίκιος** (582-602) ίδρυσε τα «εξαρχάτα» της Ραβέννας (584) και της Αφρικής (591), διοικητικές μονάδες επικεφαλής των οποίων τοποθετήθηκε διοικητής («εξαρχος») που συγκέντρωνε στα χέρια του την πολιτική και τη στρατιωτική εξουσία. Εισι σημειώνεται ένα ακόμη βήμα απομάκρυνσης από το διοικητιάνειο σύστημα των χωριστών εξουσιών. Οι αναστατώσεις επί της εποχής του **Ηρακλείου** (610-641) και των διαδόχων του κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα, που οφείλονταν στις εισβολές των Περσών και στους αδιάκοπους αραβικούς πολέμους, δεν επέτρεψαν την επέκταση της στρατιωτικοποίησης του κράτους, η οποία όμως μετά την κάμψη της αραβικής απειλής θα εδραιωθεί πάνω σε ακόμη πλατύτερη βάση και θα εφαρμοστεί συστηματικά από τους Ισαύρους (8ος αιώνας), όπως θα δούμε παρακάτω.

Τον 6ο αιώνα σημειώνονται ακόμη δύο σημαντικές μεταβολές που αφορούν την εθνολογική σύνθεση του βυζαντινού στρατού και τη στρατιωτική ορολογία. Ο στρατός της πρώιμης βυζαντινής περιόδου συγκροτούνταν από τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και από βαρβάρους (Ξένους) μισθοφόρους. Κατά τον 4ο αιώνα, δημιουργήθηκε υπέρμετρη αύξηση των βαρβάρων μισθοφόρων στις τάξεις του βυζαντινού στρατού, οι οποίοι μάλιστα άρχισαν να καταλαμβάνουν ανώτατες και καίριες θέσεις στο στράτευμα, και, αντίθετα, δραματική μείωση του αριθμού των ντόπιων στρατιωτών. Το γεγονός αυτό της συνεχούς αύξησης και επιρροής του βαρβαρικού στοιχείου, που εγκυμονούσε κινδύνους για την α-

σφάλεια του κράτους, προκάλεσε την αντίδραση των Βυζαντινών, η οποία εκδηλώθηκε με δύο αντι-βαρβαρικά κινήματα τον 5ο αιώνα, που απήλλαξαν οριστικά από το βαρβαρικό κίνδυνο το κράτος, το οποίο από τότε άρχισε να εφαρμόζει σε μεγάλη κλίμακα τη στρατιολογία των εμπειροπόλεμων φύλων της Ισαυρίας. Η μεταβολή αυτή στην προέλευση των στρατευμένων προσδιορίζει τη σύνθεση και συγκρότηση του Βυζαντινού στρατού, στον 6ο και στους επόμενους αιώνες. Ο στρατός του 6ου αιώνα παρουσιάζει ως προς την εθνολογική του σύνθεση ουσιώδεις μεταβολές. Στο στρατό του Ιουστινιανού Α', το ντόπιο στοιχείο αρχίζει να υπερέχει του βαρβαρικού και η υπεροχή αυτή επιτείνεται στα χρόνια των διαδόχων του.

Την ίδια εποχή συμβαίνει και μια άλλη μεταβολή, που αφορά τη στρατιωτική ορολογία. Οι στρατιωτικές υπηρεσίες του κράτους για να δηλώσουν τις μεγάλες στρατιωτικές μονάδες χρησιμοποιούσαν τον όρο «θέμα», αρχικά με τη σημασία του καταλόγου στον οποίο ήταν καταχωρισμένη η δύναμη κάθε στρατιωτικής μονάδας, έπειτα δε εννοώντας κατ' επέκταση και την ίδια τη στρατιωτική μονάδα. Ο όρος «θέμα» στη σημασία της στρατιωτικής μονάδας μαρτυρείται για το έτος 611-612 στο χρονικό του **Θεοφάνη Ομολογητή**. Επομένως, κατά την εποχή αυτή –τέλη 6ου, αρχές 7ου αιώνα– ο όρος χρησιμοποιείται ήδη για να δηλώσει τις μεγάλες μονάδες του Βυζαντινού στρατού.

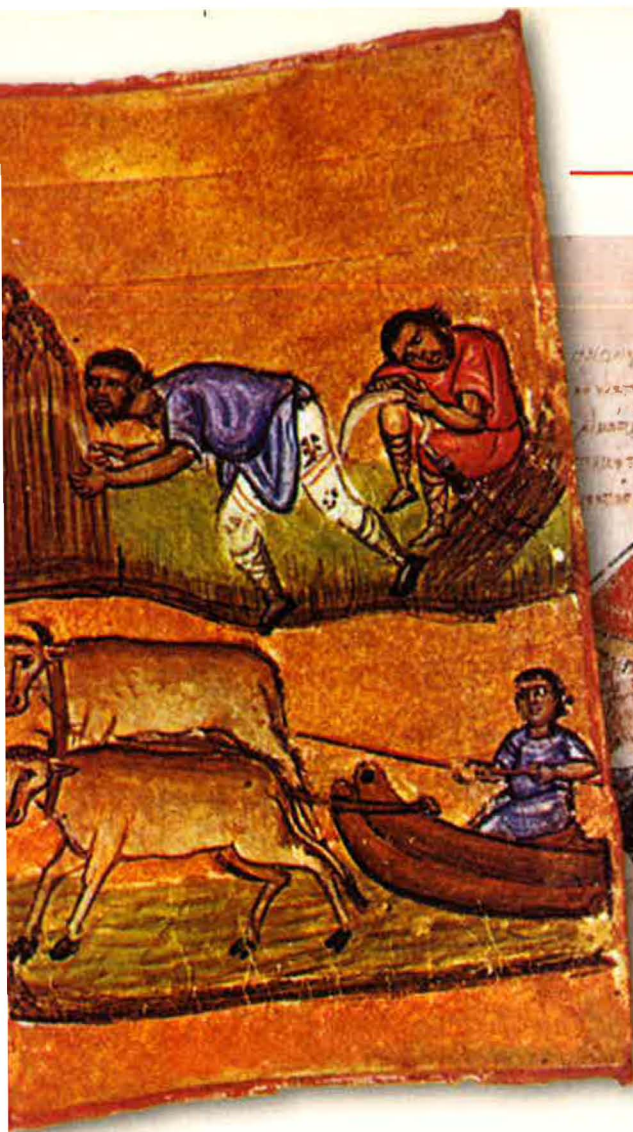
Οι μεγάλες μονάδες-θέματα του Βυζαντινού στρατού έπαιρναν, αρχικά τουλάχιστον, το όνομά τους ή από την περιφέρεια από όπου καταγόταν το κύριο μέρος των στρατιωτών που τις συγκροτούσαν –δη-

λαδή, θέμα των Αρμενιакών– ή και από την καινηγορία των στρατιωτών που αποτέλεσαν τον αρχικό τους πυρήνα, π.χ. θέμα του Οψικίου=από το obsequium=ακολουθία, δηλαδή άνδρες της αυτοκρατορικής φρουράς. Καθ' όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα, ενόσω το κράτος δέχεται τις περσικές και αργότερα τις αραβικές εισβολές, τα θέματα είναι κινητές στρατιωτικές μονάδες που σπεύδουν να αποκρούσουν τους εισβολείς. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα, όταν μπροστά στην Κωνσταντινούπολη αναχαϊτίζεται η πρώτη μεγάλη αραβική προσπάθεια (674-678) και οι Αραβες απωθούνται πέρα από τη Μ. Ασία, αρχίζει μια νέα περίοδος για τα θέματα. Τα θέματα τότε αναλαμβάνουν στατική αποστολή, να προασπίζουν δηλαδή περιοχές που περικλείονται στον τομέα ευθύνης τους: το θέμα των Ανατολικών, την προάσπιση των κεντροανατολικών επαρχιών της Μ. Ασίας, το θέμα των Αρμενιакών, την άμυνα της περιοχής του Πόντιου μέχρι την Αρμενία και το θέμα του Οψικίου, τη φρούρηση των περιοχών Βιθυνίας, Γαλατίας και Ελληνσπόντου, χρησιμεύοντας ως γενική εφεδρεία των δύο προηγούμενων. Στον ίδιο χρόνο, το όνομα των θεμάτων-στρατιωτικών μονάδων περνά στην περιφέρεια, της οποίας έχουν αναλάβει την προάσπιση.

Η συνεχιζόμενη όμως κατάσταση μεγάλων εξω-

Ο όρος «θέμα» χρησιμοποιείται, από τα τέλη του 6ου αιώνα, για τις μεγάλες μονάδες του Βυζαντινού στρατού

Παράσταση από τη βυζαντινο-αραβική σύγκρουση του 9ου αιώνα, σύμφωνα με το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

Βυζαντινή πολιορκητική μηχανή από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη

Ο στρατός των
θεμάτων
συγκροτούνταν
από στρατιώτες-
γεωργούς που
καλούνταν στα
όπλα όταν
παρουσιαζόταν
ανάγκη.
Μικρογραφία
αγροτικών
εργασιών από το
Μηνολόγιο του
11ου αι. (Μονή
Εσφιγμένου)

τερικών κινδύνων, που τόνιζαν τη σημασία του στρατιωτικού παράγοντα, είχε αποτέλεσμα ο στρατιωτικός διοικητής του θέματος να υποσκελίζει τους πολιτικούς διοικητές της περιφέρειάς του και να συγκεντρώνει σιγά σιγά όλη την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, συνεχίζοντας συστηματικά πια και αναγνωρισμένα όμοιες καταστάσεις που απαιτούν από τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, όπως αναφέραμε. Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι ότι το κράτος από το τελευταίο τρίτο του 8ου αιώνα εμφανίζεται διαιρεμένο σε μόνιμες στρατιωτικές διοικήσεις-θέματα, που είναι συγχρόνως στρατιωτικά και διοικητικά μορφώματα υπό την ενιαία διοίκηση του στρατηγού, ο οποίος έχει υπό την εξουσία του τα στρατιωτικά όσο και τα πολιτικά σιελέχη του θέματός του. Πότε ακριβώς έγινε η μεταβολή αυτή, δεν παραδίδουν οι πηγές. Η πρώτη οπωσδήποτε ασφαλής μαρτυρία για το πέρασμα του όρου «θέμα» στη σημασία της στρατιωτικο-διοικη-

τικής περιφέρειας ανάγεται στην εποχή του **Κωνσταντίνου Ε'** (741-775). Λαμβάνοντας υπόψη την όλη δραστηριότητα του **Λέοντα Γ'** (717-741) και το γεγονός ότι κατά τη βασιλεία του αρχίζουν να εμφανίζονται πολλά νέα θέματα, δικαιολογημένα πιστεύεται ότι η διπλή μεταβολή, δηλαδή ο σχηματισμός των θεμάτων ως διοικητικών-στρατιωτικών μορφωμάτων και στη συνέχεια η διαίρεσή τους σε μικρότερα θέματα, άρχισε επί της βασιλείας του.

Επακόλουθο της στρατιωτικοποίησης της επαρχιακής διοίκησης ήταν η βαθμιαία κατάργηση του χωρισμού σε επαρχότητες και διοικήσεις. Το αξίωμα του επάρχου των πραιπορίων, του οποίου οι αρμοδιότητες ήδη από τον 6ο αιώνα άρχισαν να περιορίζονται, από τα τέλη του 7ου-8ου αιώνα εξαφανίζεται. Στη θέση του τώρα έρχεται η νέα θεματική οργάνωση, που παρουσιάζεται σε όλη της την ακμή από τα μέσα περίπου του 8ου αιώνα.

Λογικό στοιχείο του θεματικού θεσμού υπήρξε, όπως σημειώθηκε, και η συγκρότηση εθνικού στρατού με την καθιέρωση της ιοπικής στρατολογίας. Ο στρατός των θεμάτων συγκροτούνταν από στρατιώτες-γεωργούς, που επιλέγονταν και στρατολογούνταν στην περιοχή κάθε θέματος με ευθύνη του στρατηγού και με βάση όχι μόνο τα ψυχικά και σωματικά τους προσόντα, αλλά και την «ευπορία»

Ο κατακερματισμός των θεμάτων κατά το 10ο αιώνα στοχεύει στην αποφυγή του κινδύνου των στάσεων από στρατηγούς

τους, την οικονομική βάση της οποίας συνιστούσε η κατοχή έγγειας ιδιοκτησίας που τους εξασφάλιζε την κάλυψη των δαπανών εξάρτυσης και εξοπλισμού τους. Οι στρατιώτες των θεμάτων ήταν επί-στρατοι, καλούμενοι υπό τα όπλα κάθε φορά που παρουσιαζόταν ανάγκη ή για τη διεξαγωγή γυμνασιών. Συνήθως το χειμώνα ο στρατός διαλυόταν και οι στρατιώτες διαχειρίζαν στα σπιτικά τους, ασχολούμενοι με γεωργικές εργασίες, με την εντολή να παρουσιαστούν σε ορισμένο μέρος την επόμενη άνοιξη. Τη φρουρά του θέματος κατά τη διάρκεια της παραχειμασίας των επιστράτων στρατιωτών αναλάμβαναν οι στρατιώτες του μόνιμου στρατιωτικού πυρήνα του θέματος, οι «ταξάτοι» ή «ταξεώται». Το κράτος, για να προστατεύσει την έγγεια ιδιοκτησία των στρατιωτών, που αποτελούσε και την οικονομική βάση της στρατιωτικής τους υπηρεσίας, από την απειλή απορρόφησης της από τους μεγαλοϊδιοκτήτες, εισήγαγε το 10ο αιώνα νομοθετικές διατάξεις με τις οποίες κατέγραψε ένα μέρος των γαιών των στρατιωτών ως αναπαλλοτρίωτο όριο στους στρατιωτικούς κώδικες («στρατιωτικόν κτήμα»), διασφαλίζοντας έτσι ένα minimum από τη στρατιωτική έγγεια ιδιοκτησία που ήταν απολύτως απαραίτητο για την κάλυψη των εξόδων των στρατιωτών.

Χαρακτηριστικό του θεσμού των θεμάτων ήταν το φαινόμενο του συνεχούς κατακερματισμού τους, που άρχισε σχεδόν αμέσως με τη δημιουργία τους και συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες. Τα θέματα κατά το πρώτο τρίτο του 8ου αιώνα ήταν 5: Αρμενιакόν, Ανατολικόν, Οψικίου, Κιβυρραιωτών και Θράκης. Τον 9ο αιώνα, ο αριθμός τους λόγω των συνεχών διασπάσεων αυξάνεται σε 20, και τον 11ο αιώνα σε 30. Ο κατακερματισμός των θεμάτων και η δημιουργία νέων υποκινήθηκε από διαφορετικούς λόγους και αποσκοπούσε σε διαφορετικούς στόχους κατά τις διάφορες περιόδους που παρατηρείται. Η πρώτη διάσπαση των μεγάλων θεμάτων της Μ. Ασίας, που πραγματοποιήθηκε ήδη τον 8ο αιώνα από τον Λέοντα Γ', αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση των μεγάλων διοικήσεων και στον περιορισμό του κινδύνου των επαναστατικών κινήματων από στρατηγούς, ενώ οι περαιτέρω διασπάσεις και η δημιουργία νέων θεμάτων κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα επεδίωκαν την επίτευξη καλύτερης άμυνας και εδραίωσης της κρατικής κυριαρχίας στα νεοαποκτηθέντα εδάφη. Ο μετέπειτα νέος κατακερματισμός των θεματικών περιοχών, που θα αρχίσει σε μεγάλη κλίμακα από τα μέσα του 10ου αιώνα, έχει και πάλι ως κύριο κίνητρο, όπως και στην πρώτη διάσπαση, την περιστολή της δύναμης των στρατηγών και την αποφυγή του κινδύνου των στάσεων κατά της κεντρικής εξουσίας.

Ήδη από το 10ο αιώνα η θεματική οργάνωση του κράτους αρχίζει να παρέχει τις πρώτες ενδείξεις μελλοντικών μεταβολών. Η αύξηση του αριθμού των θεμάτων, την οποία συνεπάγεται ο κατακερματισμός των παλαιότερων θεματικών περιοχών του κράτους, συνοδεύεται από ένα γενικό φαινόμενο το οποίο θα οδηγήσει τελικά στην οριστική παρακμή του θεματικού θεσμού: στην ισχυροποίηση των «δουκών» και των πολιτικών αξιωματούχων των θεμάτων και στη μείωση της δύναμης των στρατηγών, ως ανώτατων στρατιωτικών και πολιτικών ηγετών των θεμάτων. Ο αυτοκράτορας **Βασίλειος Β'** (976-1025), του οποίου η βασιλεία δοκιμάστηκε σκληρά από τα κινήματα ισχυρών στρατηγών της εποχής του, άρχισε σκόπιμα να μειώνει το κύρος του αξιώματος του στρατηγού, απονέμοντας το βαθμό αυτό στους επικεφαλής εκστρατευτικών σωμάτων και σε πολυάριθμους φρουράρχους και διοικητές πόλεων ή μικρών περιοχών, ώστε να περιοριστεί ►

Ο Ιωάννης Τζιμισκής καταλαμβάνει τη βουλγαρική κοιτίδα Μεγάλη Πρεσλάβα το 971 και ο Βασίλειος Β' την Πλίσκα. Από το Χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασή (Βατικανή Βιβλιοθήκη, Ρώμη)

Ο μισθοφορικός στρατός οδήγησε μοιραία στην εξαφάνιση του θεματικού στρατού των επιστράτων-καθηλιεργητών στρατιωτών

**Νυχτερινό
ψάρεμα με δίχτυα
σε μια βυζαντινή
εικονογράφηση
του 11ου αι.**

η δύναμη των μεγάλων στρατιωτικών θεμάτων. Πραγματικά, με την εμφάνιση του αξιώματος των φρουραρχών διοικητών κατορθωνόταν ώστε ο κάθε θεματικός στρατηγός να μη διοικεί μια άμεσα μεγάλη δύναμη, αλλά απλώς να διατάζει σειρά τοπικών διοικητών που δεν είχαν κανένα λόγο να είναι περισσότερο αφοσιωμένοι σε αυτόν παρά στον αυτοκράτορα. Οι στρατιωτικοί αυτοί διοικητές ονομάζονται «δούκες» (=καθαρά στρατιωτικοί διοικητές) και «κατεπάνω» και η σημασία τους αυξάνεται στη στρατιωτική ιεραρχία, επειδή αντίστοιχα περιορίζονται οι στρατιωτικές αρμοδιότητες του στρατηγού. Φυσικό λοιπόν συνακόλουθο του κατακερματισμού των θεματικών περιοχών είναι ότι ο στρατηγός-διοικητής τους χάνει τη σπουδαιότητά του. Στη θέση του προβάλλουν τώρα ο «δουξ» και ο «κατεπάνω», οι οποίοι τον 11ο αιώνα αποκτούν στη στρατιωτική ιεραρχία τη σπουδαιότητα που είχε ο στρατηγός κα-

**Το «θέμα» από τα μέσα του 11ου αιώνα δηλώνει
ή τη γεωγραφική ή μια δικαστική-οικονομική
ή μια μικρή φορολογική περιφέρεια**

τά την προηγούμενη περίοδο. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι, με τον κατακερματισμό των μεγάλων περιοχών, οι κατά τόπους «δούκες» ή οι «κατεπάνω» διοικητές των στρατιωτικών τμημάτων αποκτούν βέβαια σπουδαιότητα σε βάρος του στρατηγού, αλλά αρχικά δεν υποκαθιστούν το στρατηγό στα ενιαία καθήκοντά του (στρατιωτικά και πολιτικά), επειδή η χειραφέτησή τους από το στρατηγό συμπίπτει με την παράλληλη χειραφέτηση των ανώτερων στελεχών του πολιτικού σκέλους των θεμάτων, των «κριτών» ή «πραιτόρων». Οι «κριτές» ή «πραιτορες», οι οποίοι, επειδή υπάγονταν άμεσα σε διάφορα αυτοκρατορικά σέκρετα, διατηρούσαν πάντοτε στο πλαίσιο της θεματικής διοίκησης χαλαρή εξάρτηση από το στρατηγό, αναλαμβάνουν τον 11ο αιώνα την πολιτική διοίκηση του θέματος και, χωρίς βέβαια να γίνουν τελείως αυτόνομοι, θα βρεθούν επικεφαλής των δικαστικών-οικονομικών ενότητων που δημιουργούνται, ασκώντας την πολιτική αλλά κυρίως τη δικαστική εξουσία.

Οι παρατηρούμενες ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα τρεις τάσεις, της ολοένα και πιο συχνής τοποθέτησης στρατηγών ως διοικητών του περιορισμένου εδαφικού χώρου μιας πόλης, ενός κάστρου ή μιας μικρής περιοχής, της αύξησης του κύρους των κριτών και τελικά της οικειοποίησης από μέρους τους της πολιτικής διοίκησης, και τέλος της ανάληψης της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων των επαρχιών από δούκες και κατεπάνω, καταλήγουν

σε ένα αναπόφευκτο γεγονός: στην εξαφάνιση γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα των στρατηγών ως διοικητών των στρατιωτικών διοικητικών ενότητων της περασμένης περιόδου, δηλαδή των θεμάτων. Με την αφαίρεση των αρμοδιοτήτων τους από τους δούκες και τους κριτές, οι στρατηγοί είναι φυσικό να χάσουν στο τέλος και το λόγο ύπαρξής τους. Από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα παύουν οριστικά να μνημονεύονται στις πηγές στρατηγοί θεμάτων.

Ο κατακερματισμός των θεματικών περιοχών, που συνεπάγεται τη μείωση της δύναμης των στρατηγών από τη μία, και από την άλλη την ενίσχυση της πολιτικής εξουσίας, συνεπιφέρει μοιραία και την καταστροφή του θεματικού θεσμού. Τον 11ο αιώνα, ιδίως από το δεύτερο μισό του, τα θέματα χάνουν την επιχειρησιακή τους αυτονομία, χάνουν τη στρατιωτική τους υφή ως μεγάλα στρατιωτικά κέντρα και εμφανίζονται με νέες αρμοδιότητες. Συναφές προς αυτό είναι το φαινόμενο της συνένωσης δύο ή τριών θεμάτων σε μία ενιαία δικαστική και οικονομική ενότητα. Το φαινόμενο απαντά κυρίως στο βαλκανικό χώρο, όπου ως δικαστικά ή οικονομικά μορφώματα εμφανίζονται «το θέμα Θράκης και Μακεδονίας», «το θέμα Πελοποννήσου και Ελλάδος» και κυρίως «το θέμα Βολερού, Σιφυμιόνος και Θεσσαλονίκης».

Το «θέμα» δεν απαντά ποτέ πλέον στις πηγές με την έννοια της στρατιωτικής μονάδας που διεξάγει

Βυζαντινή
εικονογράφηση
του 11ου αι. με
ναυμαχία. Ενώ οι
σαλπικτές
ενθαρρύνουν τα
πληρώματά τους,
ένας κολυμβητής
επιτίθεται
υποβρυχίως στο
εχθρικό πλοίο

επιχειρήσεις, ή με την έννοια του θεσμού, δηλαδή ως στρατιωτικο-διοικητική ενότητα. Ο θεσμός των θεμάτων, του οποίου ουσία ήταν η συνένωση των εξουσιών, παύει να υφίσταται από τη στιγμή που το σχήμα θέμα=στρατιωτική μονάδα-γεωγραφική περιφέρεια-διοικητική ενότητα υπό ένα στρατηγό εκλείπει. Το «θέμα» από τα μέσα του 11ου αιώνα δηλώνει πια είτε τη γεωγραφική περιφέρεια ενός πρώην στρατιωτικο-διοικητικού μορφώματος είτε μια δικαστική-οικονομική περιφέρεια υπό έναν κριτή είτε τέλος μια μικρή φορολογική περιφέρεια γύρω από μια πόλη με τα περίχωρά της.

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα συντελείται και η καταστροφή του θεματικού στρατού. Οι επιδρομές των Πετσενέγων και άλλων βαρβάρων στη Βαλκανική, αλλά ιδιαίτερα των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία, που εκδηλώνονται κατά τον αιώνα αυτόν, οι οποίες κατέληγαν στην καταστροφή και ερήμωση της υπαίθρου, κατέστρεφαν τους γεωργούς και καύχους των «στρατιωτικών κτημάτων» που αποτελούσαν έως τότε το θεμέλιο των θεματικών στρατών. Συγχρόνως, το κράτος για να αντιμετωπίσει τους Σελτζούκους επιδρομείς, που ήταν νομαδικός εμπειροπόλεμος λαός, αλλά και τις δυνάμεις των Λυτικών (με τους οποίους επίσης έχουν να κάνουν από τον 11ο αιώνα οι Βυζαντινοί), στις οποίες βασικό ρόλο έπαιζε ο στρατός των ιπ-

ποτών, επαγγελματιών δηλαδή πολεμιστών, χρειαζόταν έναν καλά εκπαιδευμένο και ετοιμοπόλεμο στρατό. Αναγκάστηκε έτσι να καταφύγει στη στρατολόγηση ντόπιων και ξένων μισθοφόρων, των οποίων η εξάσκηση και η πολεμική τους ετοιμότητα τους καθιστούσαν κατάλληλους για τις νέες πολεμικές συνθήκες.

Η λύση της στρατολογίας μισθοφορικού στρατού οδήγησε μοιραία στην εξαφάνιση του θεματικού στρατού των επιστράτων-καλλιεργητών στρατιωτών, ο οποίος μετά τα μέσα του 11ου αιώνα παύει να υφίσταται. Από τα τέλη του 11ου αιώνα και καθ' όλη την υστεροβυζαντινή περίοδο (1081-1453) ο βυζαντινός στρατός συγκροτείται σχεδόν αποκλειστικά από τάγματα ντόπιων επαγγελματιών στρατιωτών και ξένων μισθοφόρων, που κατευθύνονται από την Κωνσταντινούπολη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

H. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960) 1-109, ανατύπωση: Variorum Reprints, London 1971. - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985. - Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996. - Β. Βλυσίδου, Ε. Κούντουρα, Σ. Λαμπιάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1998.

ὅτε φάσιν οἱ περὶ αὐτοῦ ἥρωες

Αποβίβαση στη Μεσσήνη για ανακατάληψη της Σικελίας. Από το Χρονικό του Ιω. Σκυλίτζη. (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

του πεσώντος. ἄπεθανε μὲν ἁρετήν γὰρ ἔχον κατὰ
ἡρώων. τὸ δὲ ἔμνησεν ἡ γράφουσα. ἵνα ποτε μνησθῇ

ΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Η δεύτερη εγκατάσταση αυτοτελούς νορμανδικής κυριαρχίας σχηματίστηκε με βάση το βυζαντινό φρούριο Μέλφι (Melfi) στην Απουλία. Οι Νορμανδοί αρχηγοί επωφεληθήκαν από λογγοβαρδική εξέγερση (1040) κατά της βυζαντινής διοικήσεως και συνέπραξαν με τον **Αργυρό** από τη Βάρι, γιο του επαναστάτη Μέλν. Ο Αργυρός, όμηρος στην Κωνσταντινούπολη (1012-1029) παιδί ακόμη, ανήκει στη χορεία των γόνων ξένων αρχοντικών ή βασιλικών οικογενειών, που γαλουχήθηκαν με την ελληνική παιδεία («sapientia et disciplina in greco et latino usque ad unguem politus», λέει λατινική πηγή για τον Αργυρό) και κινήθηκαν στο βυζαντινό πολιτικό χώρο με ανάμικτα αισθήματα και αμφίρροπη σίση. Οι Νορμανδοί, κατακτώντας από το 1040 το ένα μετά το άλλο τα βυζαντινά φρούρια της Απουλίας, για να προσδώσουν κάποια νομιμότητα στις κατακτήσεις τους, ετάχθησαν υπό τον Αργυρό και τον ανακήρυξαν principes et dux Italiae (Φεβρουάριος 1042).

Τότε, η νέα βυζαντινή κυβέρνηση **Ζωής - Θεοδώρας**, που σχηματίστηκε μετά τις 23 Απριλίου 1042, ανακάλεσε το φυλακισμένο από τον Ορφανοτρόφο **Γεώργιο Μανιάκη**, δοκιμασμένο σε περισσότερα μέτωπα στρατηγό, και τον διόρισε κατεπάνω Ιταλίας, για να επιβάλει την τάξη. Αλλά ο στρατηγός με τις βίαιες αντιδράσεις του και τα σκληρά

αντίποινα αποξένωσε τον πληθυσμό. Ετσι, ο **Κωνσταντίνος Θ'**, το φθινόπωρο του 1042, ανακάλεσε τον Μανιάκη από τη Σικελία. Κατά τους βυζαντινούς ιστοριογράφους, η ανάκληση οφειλόταν σε παρέμβαση του **Ρωμανού**, αδελφού της βασιλικής ερωμένης **Μαρίας Σκλήραινας**, εξαιτίας κτηματικών διαφορών (γειτόνευαν τα κτήματά τους στο θέμα Ανατολικών) με το στρατηγό. Μεγαλύτερη βαρύτητα έδωσε στην πληροφόρηση της δυτικής ιστοριογραφίας σχετικά με την εξοργιστική συμπεριφορά του Γεωργίου Μανιάκη, προς τον πληθυσμό του καπετανάτου, η Vera von Falkenhausen και έτσι δέχθηκε ότι η ανάκληση υπαγορεύθηκε από τη διάθεση του διαλλακτικού από χαρακτήρα Κωνσταντίνου να προσεγγίσει τον πληθυσμό της Απουλίας. Οι δύο αιτιολογίες μπορούν κάλλιστα να συγκερασθούν, νομίζω, όταν μάλιστα οι μεν δυτικοί χρονογράφοι αγνοούν τα παρασκήνια στην Κωνσταντινούπολη, οι δε βυζαντινοί θα προτιμούσαν να μην αμαρυνθεί η εικόνα του στρατηγού. Όπως κι αν είναι, ο ανακληθείς Γεώργιος Μανιάκης απάντησε με την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα. Την άνοιξη του 1043 πέρασε το στρατό του στην απέναντι ακτή της Ηπείρου και στον **Οστροβόν εν τωι Μαρμαρίω** συγκρούστηκε με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις. Ενώ η μάχη εξελισσόταν ▶

Ο ιδρυτής της βασιλεύουσας μέχρι σήμερα βρετανικής δυναστείας, Γουλιέλμος ο Κατακτητής

Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Ο αποφυλακισθείς
και ανακληθείς
στην υπηρεσία
Γεώργιος
Μανιάκης νικά
τους Αραβες στη
Σικελία τον 11ο αι.
Από το Χρονικό
του Ιω. Σκυλίτζη
(Μαδρίτη, Εθνική
Βιβλιοθήκη)

νικηφόρα για τον επαναστάτη, ο Μανιάκης έπεσε από το άλογό του θανάσιμα πληγωμένος. Οι στρατιώτες, στρατολογημένοι μέχρι ενός σημείου επί τόπου, με το θάνατο του αρχηγού τους έμειναν μετέωροι και έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον αυτοκράτορα - έτσι εξηγείται η ονομασία τους, **Μανιακάτοι** (συσχετισμός με το όνομα του ηγέτη κι όχι τόπου προελεύσεως, πιθανώς ποικίλου). Ετσι έληξε η επικίνδυνη ανταρσία, ενώ στην Απουλία η κατάσταση παρέμεινε ρευστή.

Στους Νορμανδούς πολεμιστές που αγωνίζονταν εναντίον του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος, συγκαταλέγονται και οι γιοι κατώτερου ευγενούς, του **Τανκρέδου** (Tancrede) της Οτβιλ (Hauteville), με τους οποίους ενώθηκε το 1046 και ο ετεροθαλής αδελφός τους, ο **Ροβέρτος Γυισκάρδος** (η

Στις 16 Απριλίου 1071 έσβησε
και το τελευταίο σημάδι της μακρόχρονης
Βυζαντινής παρουσίας στην Κάτω Ιταλία

Ο Χριστός στέφει
τον Ρογήρο Β'.
Μωσαϊκό από τη
Σάντα Μαρία
ντελ' Αμράλιο του
Παλέρμο

λέξη Guis-cardus, παρωνύμιο εδώ, δηλώνει τον πανούργο). Αξιολογότερος όλων, ο Ροβέρτος απέκτησε στην κοιλάδα του ποταμού Κράθιου κομητεία, απ' όπου όλο και αποσπούσε τμήμα της βυζαντινής Καλαβρίας, νικώντας σε αλληπάλληλες μάχες τους Βυζαντινούς στρατηγούς.

Το πρόβλημα έπαψε να είναι τοπικό και απέκτησε διαστάσεις όταν

συνδέθηκε με τους πολιτικούς ανταγωνισμούς στο διεθνή χώρο και ειδικότερα με το Γερμανό αυτοκράτορα και τον προκαθήμενο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας.

Ο πάπας **Λέων Θ'** (1048-1054) δεν είδε με καλό μάτι τη νορμανδική επέκταση και ανέλαβε εκστρατεία με προσωπική συμμετοχή κατά του Ροβέρτου Γυισκάρδου, αφού ήλθε σε συνεννόηση με τον ενταχθέντα πάλι στην υπηρεσία του Βυζαντίου, παρίκιο πλέον, Αργυρό. Ο Ροβέρτος στο Σιβιάτε (Civitate), στο βορειότερο τμήμα της Απουλίας, συνέτριψε το στρατολογημένο στη Γερμανία παπικό στρατό, συνέλαβε τον πάπα αιχμάλωτο, τον οποίο οδήγησε στο Μπενεβέντο (Benevento), αλλά τελικά τον άφησε ελεύθερο (1053).

Η Ρωμαϊκή Εκκλησία σύντομα αντελήφθη τα ωφελήματα από την ανατέλλουσα νέα δύναμη, την ώρα που είχε έρθει σε σύγκρουση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι σχέσεις με την αυτοκρατορία είχαν διαταραχθεί, όταν πρωτεύοντα πρόσωπα και των δύο Εκκλησιών (ο καρδινάλιος **Ουμβέρτος** και ο πατριάρχης **Μιχαήλ Α' Κηρουλάριος**), με το πρόσχημα δογματικών και λειτουργικών αποκλίσεων, άφησαν ανεξέλεγκτες τις προσωπικές τους φιλοδοξίες.

Ο πάπας **Νικόλαος Β'** (1058-1061) άλλαξε στάση, συνεννοήθηκε με το Νορμανδό ηγέτη, δέχθηκε τον όρκο πίστωσης του Ροβέρτου και την καταβολή ετήσιας εισφοράς και τον αναγνώρισε δούκα Απουλίας, Καλαβρίας και μελλοντικώς κυρίαρχο της Σικελίας (Αύγουστος 1059). Με τη νέα του ιδιότητα, ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, πολεμιστής άγιος,

προχώρησε στην επέκταση της επικράτειάς του σε μια εποχή που αδύνατες κυβερνήσεις διαδέχονταν στην Κωνσταντινούπολη η μία την άλλη και στα σύνορα της Ανατολής καιροφυλακτούσαν Σελτζούκοι και στο Βορρά Πειτσενέγοι.

Οι κάτω ιταλικές πόλεις, ανάμεσά τους αρχαίες αποικίες ελληνικές, χάνονταν για την αυτοκρατορία η μία μετά την άλλη: Τάρας, Βρινδήσιο το 1060, Ρήγιο, Σκύλλαίο λίγο αργότερα, παρά την πρόσκαιρη ανάκτηση λιγοσιών από αυτές (Βρινδήσιο, Τάρας, Υδρούς). Στη Σικελία, νορμανδικές δυνάμεις με αρχηγό τον **Ρογήριο**, αδελφό του Ροβέρτου, δρούσαν από το 1061 κατά των Σαρακηνών και κατά την επόμενη δεκαετία όλο το νησί πέρασε στους νέους κατακτητές. Η Πάνορμος (σημερινό Παλέρμο) αλώθηκε από τους Νορμανδούς στις 10 Ιανουαρίου 1072.

Η επιδέξια ως τότε βυζαντινή διπλωματία απέφυγε να δημιουργήσει σοβαρό αντιπερισπασμό και να εξουδετερώσει τα κατακτητικά σχέδια του Ροβέρτου, ο οποίος ακούστηκε ότι ετοίμαζε εκστρατεία στα πέρα από την Αδριατική βυζαντινά εδάφη (1066). Τον Αύγουστο του 1068 πολιορκήθηκε η Βάρις, καίριο οχυρό στην Αδριατική ακτή, έδρα του βυζαντινού κατεπάνω, αντιστάθηκε ηρωικά για καιρό, ώσπου στις 16 Απριλίου 1071 χάθηκε η τελευταία βυζαντινή ακρόπολη, η Βάρις. Με αυτή έσβησε και το τελευταίο σημάδι της μακρόχρονης, γόνιμης βυζαντινής παρουσίας στα κάτω-ιταλικά εδάφη.

Είναι η ώρα που η ισορροπία στους δύο συντελεστές, γεωγραφικό και εθνολογικό, παίρνει άλλη όψη, καθώς τον άξονα Βορρά (Αβαροι, Σλάβοι, Βούλγαροι, Ρως, Ούγγροι, Πειτσενέγοι) – Νότιου (Αραβες, κυρίως μουσουλμάνοι) αντικαθιστά η γραμμή Ανατολής (Τούρκοι) – Δύσεως (Νορμανδοί, ιταλικές πόλεις, σταυροφόροι). Κατά μοιραία σύμπτωση, την ίδια χρονιά (1071) σε δύο ακραία σημεία, στο Μαντζικέρτ της Αρμενίας και στη Βάρι της Αδριατικής, η στρατιωτική έκβαση μεταβάλλει τη συνοριακή γραμμή και τείνει στην οριοθέτηση εσωτερικών οικονομικών-κοινωνικών εξελίξεων, που ολοκληρωμένες πλέον προβάλλουν στην κοινωνία των Κομνηνών, επηρεάζοντας συνάμα τον ιδεολογικό και πνευματικό ορίζοντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

J. Gay, *L' Italie méridionale et l' empire byzantin depuis l' avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands*, Paris 1904. F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile I-II*, Paris 1907. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jh.* Wiesbaden 1967. G. Galasso - R. Salvini, *The Normans in Sicily and Southern Italy*, London 1977. Από τη *Βυζαντινή Ιστορία Β' 2*, Αθήνα 1988, σσ. 221-226. Με ευγενή παραχώρηση της συγγραφέως.

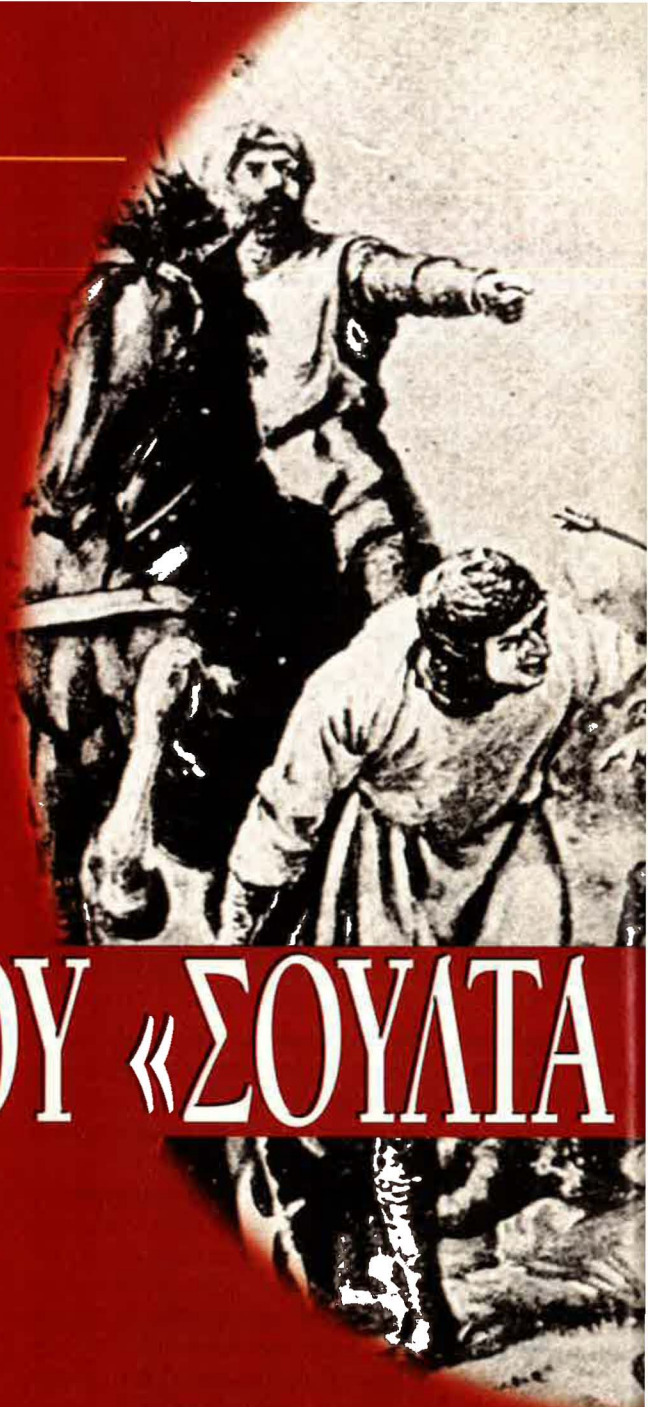
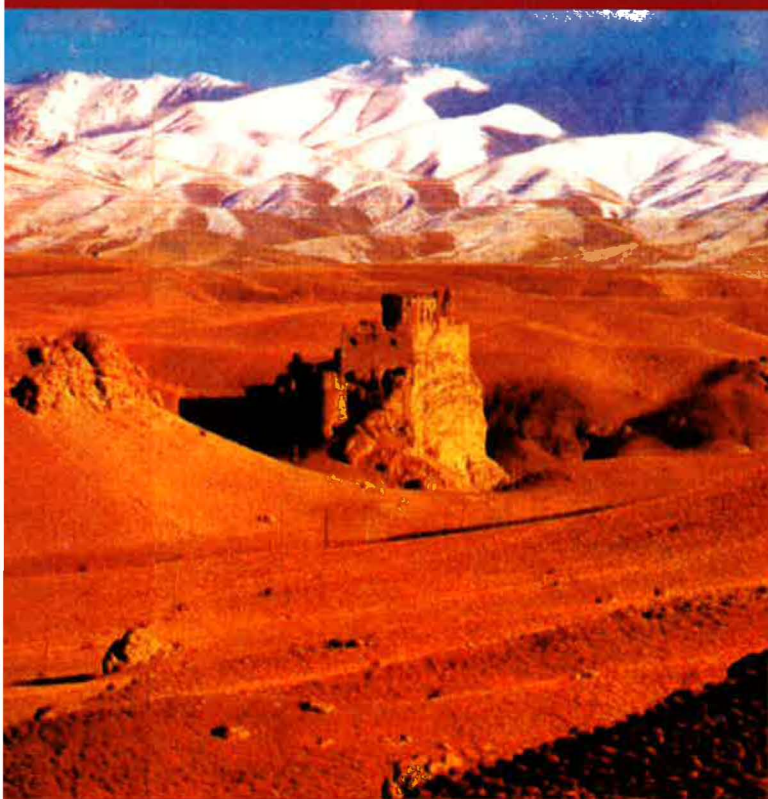
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατά τον Ατταλειάτη, 11, ο Μανιάκης διορίστηκε κατεπάνω Ιταλίας από τον Μιχαήλ Ε', μάλλον στις αρχές του 1042.
2. Κονιά στην Αμφίπολη. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέτια V*, Θεσσαλονίκη 1937, 258-262.

Διείσδυση νομάδων τουρκομάνων στη Μ. Ασία. Μικρογραφία τουρκικού χειρόγραφου (Βιβλιοθήκη Τοπ Καπί, Κωνσταντινούπολη)

Χάλκινο νόμισμα του Ροβέρτου Γυισκάδου. Η νορμανδική εισβολή του στο Βυζάντιο (1081-1085) θεωρείται από πολλούς προανάκρουσμα της εποχής των Σταυροφοριών

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ «ΣΟΥΛΤΑ

ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΣΑΒΒΙΑΗ
εντεταλμένου ερευνητή στο ΙΒΕ/ΕΠΕ

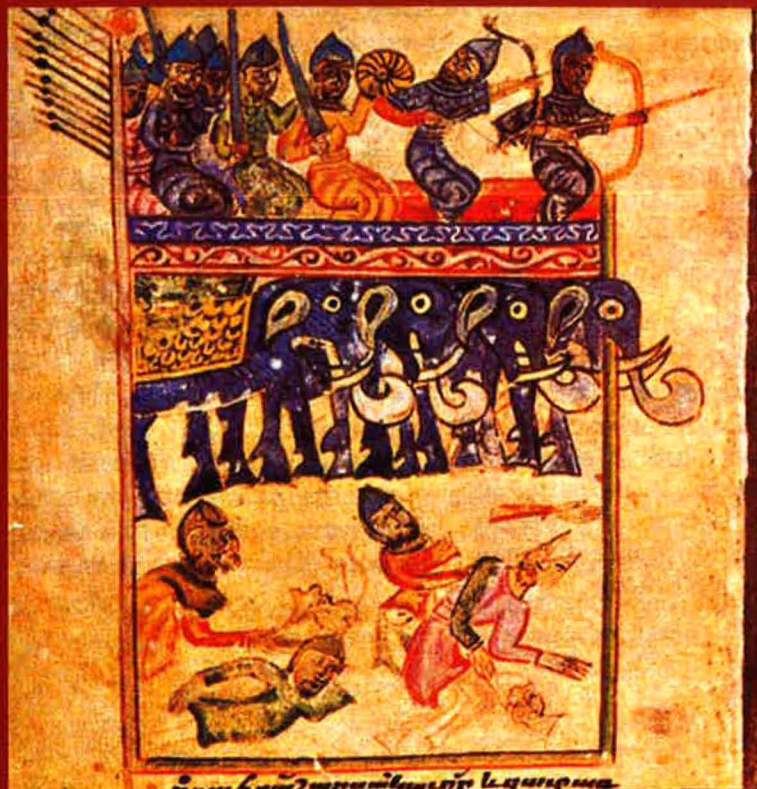
Α

Πάνω, το οχυρό
Χοσάπ κοντά στη
λίμνη Βαν. Μετά
τη μάχη του
Μαντζικέρτ οι
Σελτζούκοι
επέβαλαν την
παρουσία τους
στη Μ. Ασία.

πό την εποχή που εκδηλώθηκαν τα κύματα των Σελτζούκων επιδρομών στο ανατολικό σύνορο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τις πρώτες αξιοσημείωτες πολεμικές συγκρούσεις περί τα μέσα του 11ου αιώνα, έγινε ανυπολόγιστο ότι ο νέος εισβολέας - ο επιφανέστερος στο εξής εκπρόσωπος του σουνιτικού («ορθοδόξου») Ισλάμ - θα κληρονομούσε τους αγώνες του παρακμάζοντος αραβικού χαλιφάτου για «ιερό πόλεμο» (τζιχάντ) κατά της ανατολικής χριστιανοσύνης. Ανάμεσα στα χρόνια 1071 και 1176, που σηματοδοτούν τις δύο μεγάλες σελτζουκικές νίκες κατά των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ και το Μυριοκέφαλο, ο νέος εχθρός έγινε κύριος μεγάλου τμήματος της Μικράς Ασίας, προεξάγγελλοντας τις μεταγενέστερες οθωμανικές κατακτήσεις. Παράλληλα, κύματα Τουρκομάνων επι-

δρομών νομαδικού ή ημινομαδικού χαρακτήρα, που συνόδευαν τους Σελτζούκους στις επιδρομές τους (αναφερόμενες, όπως και στους προγενέστερους αιώνες των Βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων, ως «razzίες»), άρχισαν σταδιακά να δρουν ανεξάρτητα, λεηλατώντας και καταστρέφοντας για δικό τους λογαριασμό τη χριστιανική Μικρά Ασία. Ο ρόλος των Τουρκομάνων αυτών στον εθνολογικό μετασχηματισμό και το σταδιακό εξισλαμισμό της μεγάλης αυτής περιοχής, που για αιώνες εθεωρείτο η «σπονδυλική στήλη» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, υπήρξε αποφασιστικός, παρά το γεγονός ότι σε σημαντικό βαθμό οι Τουρκομάνοι διατήρησαν τα παγανιστικά ήθη και έθιμά τους.

Ο 11ος υπήρξε ο αποφασιστικός αιώνας που σηματοδότησε τις εξελίξεις αυτές, αν και θα επρεπε

ΝΑΤΟΥ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ»

Κοριννό στο Μυριοκέφαλο το 1176 -ή από εκείνους που υπό τον **Καϊχορσώη Α΄** γνώρισαν την ήττα από τον **Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι** της Νίκαιας στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου, το 1211 (δηλαδή του σουλτανάτου της Μικράς Ασίας, που αρχικά υπήρξε αντίζηλο των Μεγάλων Σελτζούκων).

Το μικρασιατικό αυτό σουλτανάτο αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ιστορικά φαινόμενα της εποχής. Η ίδρυση του μουσουλμανικού αυτού κρατιδίου του «Ρουμ» (ή της «Ρωμανίας») συνδέεται με την ισχυρή προσωπικότητα του πρώτου του ηγέμονα, του **Σουλεϊμάν Α΄ ιμπν Κουιλουμούς**, ο οποίος γεννήθηκε περί το 1045 και ηγεμόνευσε την περίοδο περ. 1080/81-1086. Ο Σουλεϊμάν ήταν ένας από τους πέντε γιους του Τουρκομάνου φύλαρχου **Κουιλουμούς** (εξαδέλφου του Σελτζούκου κατακτητή **Τογρούλ μπέν**, που το 1055 είχε πάρει τον τίτλο του σουλτάνου από τον Αραβα χαλίφη στη Βαγδάτη). Ο Κουιλουμούς αναμίχθηκε στις δυναστικές διαμάχες του σελτζουκικού οίκου και φανίνεται ότι σκοτώθηκε, γύρω στο 1063/64, στη διάρκεια των αγώνων του κατά του συγγενή του, σουλτάνου **Αλπ Αρσλάν** (1063-1072/73). Άλλοι, πάλι, μελετητές υποστηρίζουν την άποψη ότι ο Κουιλουμούς ζούσε

Επάνω, Αρμένιοι στρατιώτες αντιμετωπίζουν επίθεση Περσών εισβολέων από την Ανατολή. Στο κέντρο, ο **Αλπ Αρσλάν** διατάσσει τη σύλληψη του τραυματισμένου **Ρωμανού Δ΄** στη μάχη του **Μαντζικέρτ**, σύμφωνα με πίνακα του **Μ. Ντάβαστον**

στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι την εποχή αυτή οι υφιστάμενες διαφορές μεταξύ των δύο κυριότερων σελτζουκικών δυναστειών που ήλθαν σε επαφή με το Βυζάντιο εμπόδισαν την πραγματοποίηση μιας γρηγορότερης και αποφασιστικής σελτζουκικής κατάκτησης κατά τους 11ο, 12ο και τις αρχές του 13ου αιώνα -κάτι που κατόρθωσαν στην επόμενη περίοδο οι Οθωμανοί, αφού προηγουμένως ενσωμάτωσαν τα διάσπαρτα τουρκομανικά εμιράτα (επιγονικά των Σελτζούκων) της Μικράς Ασίας. Και αυτό, γιατί οι Σελτζούκοι, που υπό τον **Αλπ Αρσλάν** νίκησαν τον **Ρωμανό Δ΄ Διογένη** στο Μαντζικέρτ το 1071 (δηλαδή του σουλτανάτου των Μεγάλων Σελτζούκων της Βαγδάτης), υπήρξαν δυναστεία διαφορετική από τους Σελτζούκους που υπό τον **Κιλιτζ Αρσλάν Β΄** νίκησαν τον **Μανουήλ Α΄**

Ανάγλυφη διακόσμηση κιβωτού από ελεφαντόδοντο που αναπαριστά πιθανότατα τον Βασίλειο Α' και τον γιο του Κωνσταντίνο στα τείχη της Βασιλεύουσας

ακόμη το 1077-78, όταν μαζί με τους γιους του πρόσφερε τις μισθοφορικές υπηρεσίες του στο στασιαστή Βυζαντινό στρατηγό των Ανατολικών, **Νικηφόρο (Γ') Βοτανειάτη**, κατά του αυτοκράτορα **Μιχαήλ Ζ Δούκα Παραπινάκη** (1071-78), αλλά και κατά του συνυποψηφίου ανταπαιτητή του βυζαντινού θρόνου, του στρατηγού **Νικηφόρου Βρυεννίου του Β'.**

Ο Σουλεϊμάν (Α') είχε ήδη από το 1072/73 πάρει από το σουλτάνο **Μαλίκ Σαχ** της Βαγδάτης (1072/73-92) (διάδοχο του Αλπ Αρσλάν) εντολές να διεξαγάγει πόλεμο κατά των Βυζαντινών στην ανατολική Μικρά Ασία μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ - χωρίς όμως αυτό να νομιμοποιεί την ανεξαρτησία του Σουλεϊμάν στη Μικρά Ασία, ενέργεια που ο Μαλίκ Σαχ ποτέ δεν αναγνώρισε (μετά την περίοδο 1077/78-1080/81). Ο Σουλεϊμάν, επίσης, το 1073/74 έλαβε ενεργό μέρος στο πλευρό των Βυζαντινών, στην κατάρτιση της μικρασιατικής αποστασίας του φιλόδοξου Νορμανδού μισθοφόρου αρχηγού **Ουρσελίου ή Ρουσελίου** κατά του Μιχαήλ Ζ.

Οι σελτζουκικές νίκες στο Μαντζικέρτ (1071) και στο Μυριοκέφαλο (1176) προεξαγγέλλουν τις μεταγενέστερες οθωμανικές κατακτήσεις

Λίγο αργότερα, το 1077/78, ο Σουλεϊμάν με τον αδελφό του **Μανσούρ** πήραν μέρος στις επιχειρήσεις του Νικηφόρου Βοτανειάτη για την κατάληψη του Βυζαντινού θρόνου, τελικά όμως ο Σουλεϊμάν εγκατέλειψε τον Βοτανειάτη (αυτοκράτορα από το 1078 ως το 1081) το 1078/79, συμμαχώντας με έναν νέο επικίνδυνο Βυζαντινό αποστάτη, το στρατηγό **Νικηφόρο Μελισσηνό.** Ο τελευταίος μάλιστα αποδέχτηκε τους όρους της συμφωνίας, κατά την οποία θα παραχωρούσε στο Σελτζούκο αρχηγό - σε αντάλλαγμα των στρατευμάτων που ο τελευταίος του είχε διαθέσει - τις μισές από τις επαρχίες και τις πόλεις που θα κατακτούσαν στη διάρκεια των επιχειρήσεών τους κατά του Βοτανειάτη. Πράγματι, τότε περιήλθαν σε σελτζουκικά χέρια σημαντικά κέντρα όπως η Χρυσόπολις (Σκούταρι), η Νικομήδεια και, γύρω στα τέλη του 1080/αρχές του 1081, η Νίκαια, σπουδαίο μικρασιατικό κέντρο του Βυζαντίου και μητρόπολη της Βιθυνίας.

Η ίδρυση του νέου σουλτανάτου και η έννοια του «Ρουμ»

Αυτή ακριβώς η τελευταία χρονολογία (1080/81) θεωρείται παραδοσιακά ως η εποχή ίδρυσης του σελτζουκικού μικρασιατικού κράτους (σουλτανάτου) του «Ρουμ» ή «Ρωμανίας», που εδραιώθηκε στα εδάφη της πρώην «ρωμαϊκής» (δηλ. βυζαντινής-ελληνικής) επικρατείας της βορειοδυτικής

Ανατολίας. Παλαιότεροι ερευνητές υποστήριξαν ότι η εποχή εξουσίας του Σουλεϊμάν Α' στη Νίκαια αρχίζει από το 1077 ή 1078 (αποδίδοντας μάλιστα εσφαλμένα την αναγνώρισή του ως πρώτου σουλτανάτου του «Ρουμ» στον Βοτανειάτη), ενώ μία από τις μουσουλμανικές πηγές της εποχής, ο **αλ-Αζίμι**, χρονολόγησε τη σελτζουκική κατάληψη της πόλης στο έτος Εγίρας 467 (δηλ. στο 1074/75 μ.Χ.), κάτι όμως που σαφώς δεν ευσταθεί, αφού θα προϋπέθετε χρήση της πόλης ως βάσης του Σουλεϊμάν κατά την ανάμιξή του στις ενδοβυζαντινές δυναστικές διαμάχες του 1077/78 - και κάτι τέτοιο δεν θα είχε διαφύγει της προσοχής των βασικών Βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής (Συνεχιστή **Σκυλίτζη**, **Αιπάλειάτη**, **Βρυεννίου**, **Αννας Κομνηνής**, **Ζωναρά**).

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο όρος «Ρουμ», όπως χρησιμοποιήθηκε από τους μουσουλμάνους κατακτητές Σελτζούκους, που με την υιοθέτησή του θέλησαν να υποδηλώσουν τη σύνδεσή του με τις ιστορικές τύχες του μεσαιωνικού μικρασιατικού Ελληνισμού της συγκεκριμένης επικράτειας (ΒΑ Μικρά Ασία), αλλά και, σταδιακά, όλου του μικρασιατικού χώρου. Ήδη από τους αιώνες των αραβικών κατακτήσεων και του βυζαντινο-ισλαμικού ανταγωνισμού (μέσα 7ου - αρχές 11ου), οι Άραβες και οι Πέρσες συγγραφείς (καθώς και οι Τούρκοι αργότερα) χρησιμοποιούσαν στα κείμενά τους τον όρο «αλ-Ρουμ»

για να χαρακτηρίσουν το «ρωμαϊκό» (βυζαντινό) κράτος, αλλά και τις ευρωπαϊκές (κυρίως βαλκανικές) κτήσεις γενικότερα. Στα αραβοπερσικά κείμενα οι Βυζαντινοί αποκαλούνται κάτοικοι του Ρουμ και οι χώρες τους γη (επικράτεια) του ρουμ, ενώ στον όρο αυτόν επρόκειτο αργότερα να βασιστεί ο τύπος «Ρουμ-ιλί» (Ρουμελι, δηλ. γη των Ρωμίων/Ελλήνων), έτσι όπως χρησιμοποιήθηκε από τους Οθωμανούς της εποχής των μεγάλων κατακτήσεων και της περιόδου της Τουρκοκρατίας, για να υποδηλώσει τις βαλκανικές τους κτήσεις - αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο όρος έφτασε να ταυτιστεί γενικά με την έννοια της Δύσης.

Εχει, επίσης, σημασία να τονιστεί εδώ ότι το νέο αυτό σουλτανάτο υπήρξε ανεξάρτητο από τον έλεγχο του κεντρικού σουλτανάτου της Βαγδάτης (των Μεγάλων Σελτζούκων), με το οποίο μάλιστα διατήρησε ανταγωνιστικές σχέσεις, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δύσκολες δεκαετίες της υπόστασής του. Για παράδειγμα, μάταια ο Μαλίκ Σαχ της Βαγδάτης προσπάθησε να καταπνίξει την εδραίωση του νέου αυτού κρατιδίου στέλνοντας το στρατηλάτη του, **Μπουρσούκ**, να καταλάβει τη Νίκαια - στις επιχειρήσεις αυτές σκοτώθηκε ο αδελφός του Σουλεϊμάν Α', Μανσούρ. Ετσι, η ιστορική Νίκαια παρέμενε η πρώτη σελτζουκική μι-

κρασιατική πρωτεύουσα ως την ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς το 1097, στη διάρκεια της Α' Σταυροφορίας, ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα η μεταφορά της σελτζουκικής πρωτεύουσας στα ενδότερα της Ανατολίας, στο Ικόνιο της Λυκαονίας, έδωσε νέο χαρακτηρισμό στο μετεξελιγμένο σελτζουκικό κράτος: σουλτανάτο του Ικονίου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Σουλεϊμάν Α' οικειοποιήθηκε τον τίτλο του «σουλτάν» (ποτέ δεν αναγνωρίστηκε από τον Μαλίκ Σαχ της Βαγδάτης), έναν τίτλο που από τα μέσα του 11ου αιώνα (με την απονομή του στον **Τογρούλ μπέν** στη Βαγδάτη από τον Αββασίδη χαλίφη) θα προσέδιδε μεγάλο κύρος σε κάθε μουσουλμάνο ηγεμόνα που θα τον κατείχε. Ας σημειωθεί ότι αρχικά η κορανική έννοια του τίτλου αυτού υποδήλωνε πνευματική και ηθική εξουσία, για να μετεξελιχθεί αργότερα σε πολιτική αρχή και κυβερνητική εξουσία. Πρωτοχρησιμοποιήθηκε με αυτό το περιβλήμα από τους ιρανόφωνους Γαζνεβίδες της κεντρικής Ασίας και κατόπιν από τους κατακτητές των τελευταίων, τους Σελτζούκους. Οσο όμως είναι σίγουρο ότι ο Σουλεϊμάν αυτοχρίστηκε σουλτάνος, άλλο τόσο πιθανό φαίνεται το γεγονός να κατόρθωσε να ιδρύσει και εδραιώσει το νέο του κρατίδιο με έδρα τη Νίκαια, έχοντας εξασφαλίσει σύναψη ειρήνης με το νέο ισχυρό Βυζαντινό αυτοκράτορα που επικράτησε ▶

Αριστερά, ο Ρωμανός Δ' Διογένης. Παρά τις ευλογίες του Χριστού, ηττήθηκε στη μάχη του Μαντζικέρτ (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα). Πάνω, ο στασιαστής στρατηγός που ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας, Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης

στην προαναφερθείσα περίοδο των δυναστικών αγώνων, **Αλέξιο Α΄ Κομνηνός** (1081-1118), σύμφωνα με την **Αννα Κομνηνή**: πέρα μάλιστα από την ειρήνη αυτή, ο Σουλειμάν φαίνεται ότι καιόρθωσε να εξασφαλίσει και την αναγνώριση του τίτλου του από τον «επικυρίαρχό» του Αλέξιο Α΄. Μέσα στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων θα πρέπει να ιδωθεί και η θρυλούμενη αποστολή ενός από τους αδελφούς του νέου Σελτζούκου ηγεμόνα στο Άγιον Όρος, όπου κατά την παράδοση ιδρύθηκε (αργότερα από απογόνους του ηγεμονικού οίκου του «Ρουμ») η ονομαστή μονή του Κουιλουμουσιού. Επίσης, οι συνεννοήσεις αυτές εξηγούν την προθυμία με την οποία ο Σουλειμάν Α΄, αλλά και ο γιος του, Κιλίτζ Αρσλάν Α΄ αργότερα, έστειλαν δύο φορές ενισχύσεις στον Αλέξιο Α΄ κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων νορμανδικών εισβολών στο βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο (1081 και 1107-08). Μόλις λίγο χρόνο πριν από τη συμφωνία αυτή, οι πολεμιστές του Σουλειμάν προξενούσαν τον ιρόμο των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, που από τα τείχη

Την περίοδο 1080-81 ιδρύθηκε το σελτζουκικό κράτος της «Ρωμανίας» στην πρώην Βυζαντινή επικράτεια της ΒΔ Ανατολίας

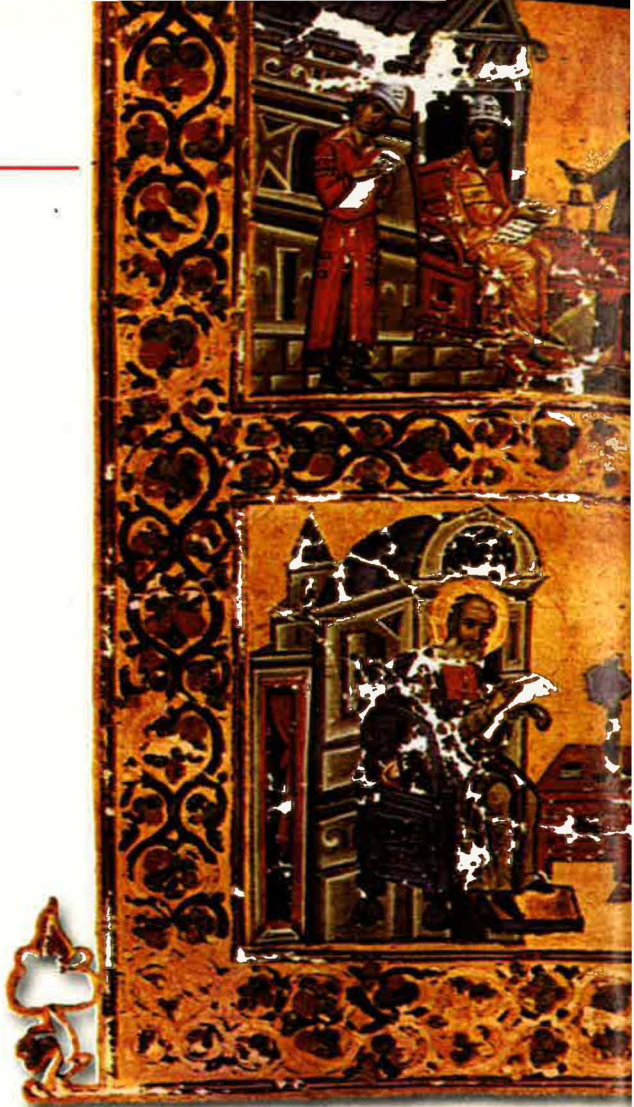
Οι σταυροφόροι ιππότες του Γοδεφρείδου ντε Μπουγιόν ξεκινούν με τα πλοία τους για την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων στην Α΄ Σταυροφορία (1096). Μινιατούρα γαλλικού χειρογράφου του 14ου αιώνα

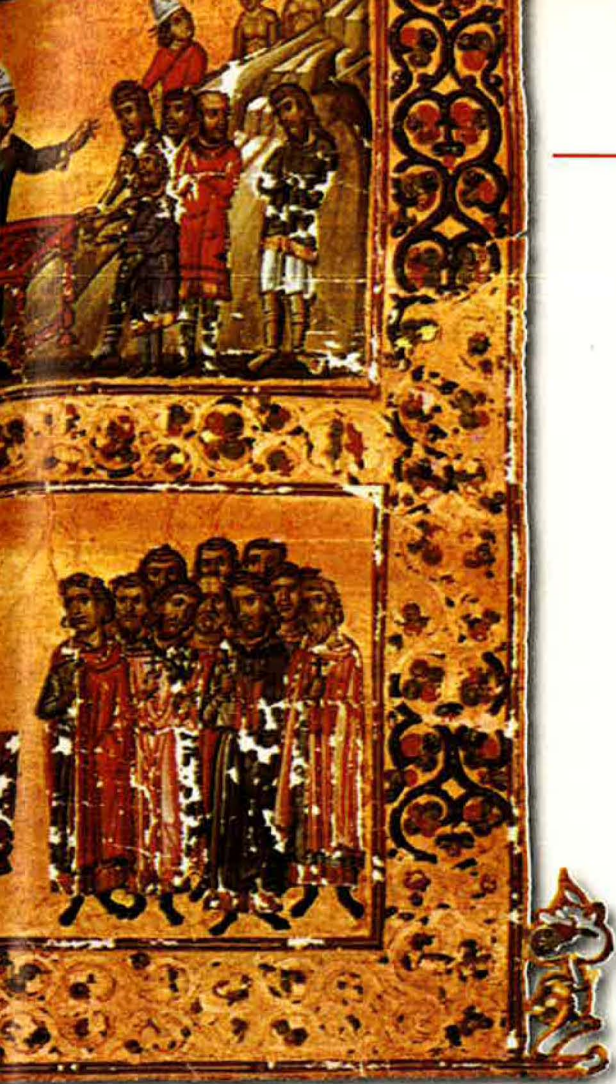
παρακολουθούσαν τις σελτζουκικές επιδρομές στα βιθυνικά παράλια, απέναντι από τη «Βασιλεύουσα», κατά την Αννα Κομνηνή: «*Εβλεπε (ο Αλέξιος Α΄) τους αθεότατους Τούρκους να παραμένουν γύρω στην Προποντίδα, ενώ ο Σολυμάς (=Σουλειμάν Α΄) εξουσίαζε όλη την Ανατολή (=βορειοδυτική Ανατολία) και είχε ήδη εγκατασταθεί στις περιοχές της Νίκαιας -και είχε και το σουλτανίκιν του- αυτό που εμείς θα λέγαμε παλάτι- κι έστελνε συνεχώς επιδρομείς που λήστευαν όλη την ύπαιθρο της Βιθυνίας... κι έφταναν, πεζοί ή πάνω σ' άλογα, ως τον ίδιο τον Βόσπορο (Δάμαλις ονομάζεται τώρα) λαφυραγωγώντας τα*

πάντα και μόνο δεν επιχειρούσαν να πηδήσουν και πάνω από τη θάλασσα. Τους έβλεπαν οι κάτοικοι του Βυζαντίου να ζουν εντελώς άφοβα στις μικρές παραλιακές πόλεις και μέσα στους ιερούς ναούς χωρίς να γίνεται καμιά προσπάθεια για την εκδίωξή τους και τους κυρίευε ο τρόμος και δεν ήξεραν τι έπρεπε να κάνουν...»

Σελτζουκικά μέτρα υπέρ των μικρασιατικών πληθυσμών

Ο Σουλειμάν Α΄ του «Ρουμ» υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους και πλέον δραστήριους μουσουλμάνους ηγέτες της Εγγύς Ανατολής κατά τον 11ο αιώνα, παρά τη βραχύβια ηγεμονία του -μια πραγματικά «εξέχουσα προσωπικότητα κατά την περίοδο της πρώτης τουρκικής εισβολής», ο «ήρωας λαϊκών μύθων και παραμυθιών διαδεδομένων ανάμεσα στους Τούρκους της Μικράς Ασίας». Εκμεταλλευόμενος την απογοήτευση και τη φορολογική καταπίεση των μικρασιατικών χριστιανικών πληθυσμών εκ μέρους του Βυζαντίου, υιοθέτησε και εφάρμοσε μια πολιτική, δείγματα της οποίας είχε δείξει και παλαιότερα, όταν με την εξουσιοδότηση της Βαγδάτης είχε αρχίσει τον αγώνα κατά των Βυζαντινών στην κεντρική και βορειοδυτική Μικρά Ασία. Ετσι, συνέχισε να απαλλάσσει τους φτωχούς χωρικούς (που αποτελούσαν την πλειονότητα του μι-

Η ιερή μονή Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος. Στο κέντρο, Βυζαντινοί φοροεισπράκτορες με γραμματείς και ταξεώτες εισπράττουν φόρους. Ο Σουλεϊμάν Α΄ του «Ρουμ» μείωσε τη φορολογική καταπίεση των πληθυσμών

ανάμεσα στους αιχμαλώτους των αντιπάλων του ήταν και ο γιος του, πρίγκιπας (μαλίκ) Κιλίτζ Αρσλάν (Α΄). Ο τελευταίος, μερικά χρόνια αργότερα θα επέστρεφε στη Νίκαια, όπου «προσπάθησε να ιδρύσει μια νέα βάση στη ΝΑ Ασία για την υλοποίηση των σχεδίων του πατέρα του».

Το σουλτανάτο του «Ρουμ» είχε επιβιώσει μέσα από μια μεγάλη κρίση και η επιβίωση αυτή οφείλεται στα θεμέλια που είχε θέσει ο Σουλεϊμάν Α΄. Καθώς παρατήρησε νεότερος μελετητής της σελτζουκικής ιστορίας, «στο διάστημα δέκα χρόνων (περ. 1077-1086) ο Σουλεϊμάν δεν είχε μόνο κατακτήσει μια τεράστια περιοχή. Οι Αρμένιοι, οι Σύροι Χριστιανοί... που μισούσαν τη θρησκευτική καταπίεση και την πολιτική αφομοίωσης εκ μέρους του Βυζαντίου, βρήκαν υπό τη διοίκηση του Σουλεϊμάν τη θρησκευτική ελευθερία που αναζητούσαν: λόγω της χαρακτηριστικής... θρησκευτικής ελευθερίας και δίκαιης διακυβέρνησης, που υιοθετήθηκε από τους διαδόχους του, το σελτζουκικό κράτος (του «Ρουμ») κέρδισε την εμπιστοσύνη και τη νομιμοφροσύνη των τοπικών πληθυσμών και έγινε ισχυρότερο».

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κ. Αμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, Α΄: 1071-1571*, Αθήνα 1955.

C.E. Bosworth, *The new Islamic dynasties*, Παν/μιο Εδιμβούργου 1996.

Σπ. Βρώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, 11ος - 15ος αι.* Αθήνα 1996.

C. Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974.

C. Cahen, *La Turquie pre-ottomane*, Κωνσταντινούπολη - Παρίσι 1988 (περίοδος 1071-1330)

I. Kafesoghlu - G. Leiser, *History of the Seljuks*, Παν/μιο S. Illinois 1988.

A. Σαββίδης, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αι., Β΄ έκδοση*, Αθήνα 1988.

A. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελέγματα*. Ανατόψωφ αρθρων, Αθήνα 1991.

A. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, Α΄*, Αθήνα 1996.

A. Sevim, *Ο κατακτητής της Ανατολίας Σουλεϊμάν Κουτλουμουσόγλου* (τουρκικά). Αγκυρα 1990.

O. Turan, *Η Τουρκία κατά την εποχή των Σελτζούκων, 1071-1318* (τουρκικά), Β΄ έκδοση, Κωνσταντινούπολη 1984. ■

κρασιατικού στοιχείου) από τη σκληρή φορολογική κηδεμονία των πλούσιων γαιοκτημόνων (των «δυνατών»), που τους εκμεταλλεύονταν. Το μέτρο αυτό ο Σουλεϊμάν το εφάρμοσε ευρέως στις περιοχές που είχε κατακτήσει, παραχωρώντας μάλιστα στους πληθυσμούς απόλυτη ελευθερία, με αντάλλαγμα ένα μικρό φόρο -κατά πολύ μικρότερο εκείνου που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στους καταπιεστές ομοδόξους τους. Τη μακρόχρονη αυτή πολιτική των φοροαπαλλαγών έμελλε να υιοθετήσουν και μετέπειτα Σελτζούκοι ηγεμόνες του σουλτανάτου του Ικονίου, όπως για παράδειγμα ο Καϊχουρρόης Α΄ (1192-97 και 1204/5-11), στα τέλη του 12ου αιώνα.

Τα τελευταία τρία χρόνια της εξουσίας του ο Σουλεϊμάν πέρασε μακριά από την πρωτεύουσά του, εγκλωβισμένος στο παράτολμο σχέδιό του να ενσωματώσει και τις υπόλοιπες σελτζουκικές κτήσεις στα νοτιοανατολικά σύνορα του κρατιδίου του -κάτι που τον έφερε σε σύγκρουση με συνασπισμό της Βαγδάτης με τους Σελτζούκους της Συρίας. Ο συνασπισμός κατόρθωσε να τον νικήσει σε μεγάλη μάχη κοντά στη συριακή πόλη Σαϊζάρ (Σέζερ), κοντά στο Χαλέπι, το έτος Εγίρας 479 (=Ιούνιος του 1086 μ.Χ.). Ο Σουλεϊμάν βρήκε το θάνατο στο πεδίο της μάχης κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, ενώ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Βυζαντινό
ημερολόγιο με
τους μήνες σε
κυκλική ανάπτυξη.
Στο κέντρο, ο
πατριάρχης Φώτιος
(αριστερά)
συνέβαλε στη
διάσωση της
αρχαιοελληνικής
γραμματείας. Από
το Χρονικό του Ιω.
Σκυλίτζη (Εθνική
Βιβλιοθήκη,
Μαδρίτη)

Σ

Του ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ
εντεταλμένου ερευνητή στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

την πνευματική ατμόσφαιρα του 11ου αιώνα, αναμφιβόλως κυριαρχεί η φυσιογνωμία του **Μιχαήλ Ψελλού** (1018-1078 ή 1079). Δεν είναι μόνο ο πιο παραγωγικός μεταξύ των συγγραφέων της εποχής, αλλά γενικά και ένας από τους πολυγραφότερους λογίους της βυζαντινής λογοτεχνίας. Για την παιδεία και την πνευματική του προκοπή φρόντισε η μητέρα του και ο Ψελλός πραγματοποίησε επιμελημένες σπουδές. Οικονομικοί λόγοι τον οδήγησαν αρχικά σε σύντομη θητεία επαρχιακού υπαλλήλου, αλλά από το 1041 περίπου εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπηρέτησε ως γραμματέας του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, ενώ συγχρόνως είχε την ευκαιρία να αξιοποιήσει και τις ευρύτατες γνώσεις του, παραδίδοντας και μαθήματα σε μεγάλο αριθμό μαθητών. Είχε στενές σχέσεις με τον αυτοκράτορα **Κωνσταντίνο Θ' το Μονομάχο** (1042-1055), ο οποίος γύρω στο 1045 του

απένευμε τον τίτλο του υπερτίμου και του υπάτου των φιλοσόφων. Ο Ψελλός είχε κατορθώσει να επιβληθεί όχι μόνο χάρη στις γνώσεις του, αλλά και χάρη στην ευελιξία του και στην έμφυτη αισθησιση της πολιτικής που κατείχε, προσόντα που είχε την ευκαιρία να αναδείξει υπηρετώντας ως πρωτοασκηρήτης, ως προϊστάμενος της αυτοκρατορικής γραμματείας δηλαδή. Όταν το 1055 πέθανε ο προστάτης του, ο Κωνσταντίνος Θ', ο Ψελλός αποφάσισε να καρεί μοναχός. Για σύντομο διάστημα (μικρότερο του έτους) αποσύρθηκε στο γνωστό μοναστικό κέντρο του Ολύμπου της Βιθυνίας, πολύ σύντομα όμως εγκατέλειψε το μοναχικό βίο και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, έχοντας πλέον ποικιλότροπη ανάμιξη στα κοινά. Για τα γεγονότα αυτά πληροφορεί ο ίδιος στο ιστοριογραφικό του έργο, το οποίο συνήθως αποκαλείται **Χρονογραφία**, αν και δεν έχει καμία σχέση με άλλες παραδοσιακές βυζαντινές χρονογραφίες.

Το κείμενο αυτό καλύπτει τα γεγονότα από την αρχή της βασιλείας του **Βασιλείου Β'** (976) έως την άνοδο στο θρόνο του **Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη** (1078). Διακρίνεται σε δύο τμήματα: το πρώτο, που καλύπτει γεγονότα έως το 1041, εκθέτει τα γεγονότα με περισσότερη συντομία, αλλά και με περισσότερη αξιοποίηση. ▶

Πρέπει να ολοκληρώθηκε μεταξύ των ετών 1059 και 1063. Στο δεύτερο μέρος, η αφήγηση είναι αναλυτικότερη, αλλά όχι τόσο αντικειμενική, εφόσον ο Ψελλός κολακεύει τους ισχυρούς, αλλά και παρουσιάζει γεγονότα στα οποία είχε ανάμιξη ο ίδιος, με επίκεντρο ως προσωπικές του επιλογές. Το τμήμα αυτό δηλαδή έχει περισσότερο χαρακτήρα αυτοβιογραφικό. Ως σύνολο, το έργο θεωρείται από τα καλύτερα της βυζαντινής λογοτεχνίας, αφού ο συγγραφέας είναι οξυδερκής, παρατηρητικός, λεπτός ψυχολόγος, και σκιαγραφεί επιτυχημένα χαρακτήρες και καταστάσεις. Συνήθως χρησιμοποιείται η δίτομη έκδοσή του, με γαλλική μετάφραση, από τον E. Renauld, *Michel Psellos - Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance*, Παρίσι 1926, ενώ υπάρχει και πιο σύγχρονη έκδοση, από τον S. Impellizzeri, με σχόλια U. Criscuolo και παλική μετάφραση S. Ronchey: *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, Milano 1984 (στην οποία βασίστηκε και η νεοελληνική σχολιασμένη μετάφραση του Β.

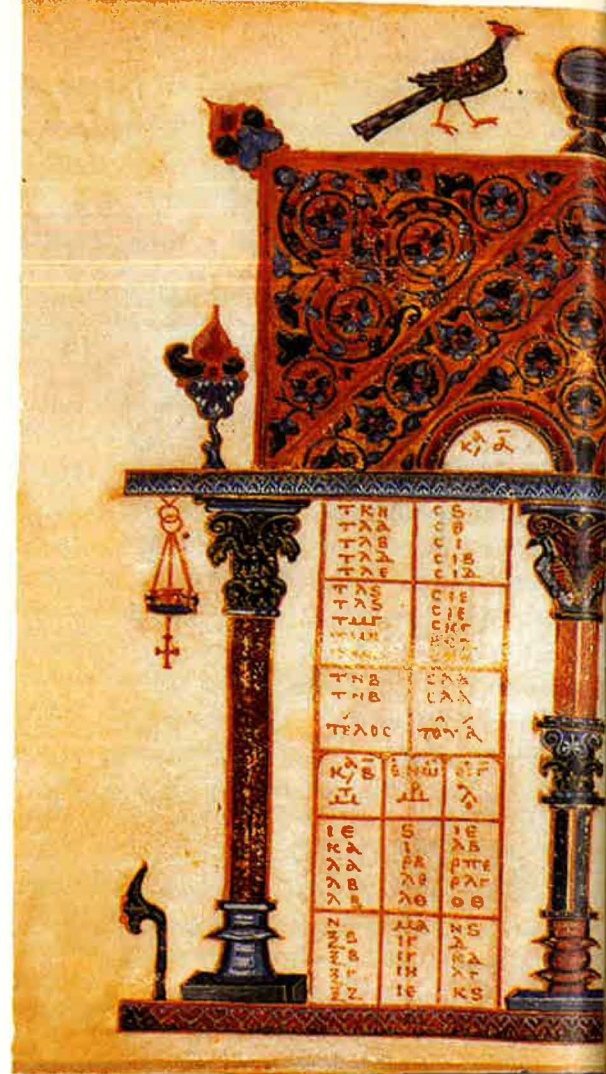
Ο Μιχαήλ Ψελλός, από τους πολυγραφότατους λόγιους της αυτοκρατορίας, σκιαγραφεί στο έργο του χαρακτήρες και καταστάσεις

Καραλή, *Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία*, 2 τόμοι, Αθήνα 1992). Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι προσφάτως αποδόθηκε στον Ψελλό και ένα άλλο ιστοριογραφικό κείμενο, με τίτλο *Ιστορία σύντομος*, το οποίο περιλαμβάνει χρονογραφική καταγραφή των αυτοκρατόρων της αρχαίας Ρώμης και κάπως εκτενέστερη αναγραφή των πράξεων των Βυζαντινών αυτοκρατόρων έως τον Βασίλειο Β', συνοδευόμενη ορισμένες φορές από αποφθέγματα που υποτίθεται ότι είπαν (βλ. W.J. Aerts, *Michaelis Pselli Historia Syntomos*, Berlin-New York 1990).

Η εικόνα της εποχής, με πηγή τα γραπτά του Ψελλού, συμπληρώνεται από την κατάλληλη αξιοποίηση των πληροφοριών που δίνουν οι πολυάριθμες (γύρω στις 300) επιστολές του (βλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Παρίσι 1876, και E. Kurtz-F. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τόμ. 2, Milano 1941), καθώς και τα ρητορικά του κείμενα, ιδίως οι εγκωμιαστικοί του λόγοι προς τον Κωνσταντίνο Θ' το Μονομάχο και τον Μιχαήλ Ζ Δούκα (βλ. τη νέα έκδοση του G.T. Dennis, *Michael Psellus, Orationes Panegyricae*, και *Michaelis Pselli Orationes Forenses et Acta* και της E. Fisher, *Michaelis Pselli Orationes Hagiographicae*, Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart 1994). Άλλη κατηγορία ρητορικών κειμένων του Ψελλού είναι οι 18 επιτάφιοι λόγοι που έγραψε για να τιμήσει τη μνή-

μη συγγενών και γνωστών του, όπως της μητέρας του Θεοδότης, της κόρης του Στυλιανής, των πατριαρχών **Μιχαήλ Κηρουλάριου**, **Κωνσταντίνου Λεικούδη** και **Ιωάννη Σιφιλίνου**, και άλλων επισήμων και αξιωματούχων (καταγράφονται λεπτομερώς από τον Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, Βιέννη 1994, 111-149). Επίσης έγραψε και λόγους απολογητικούς (για να αντικρούσει κριτικές που δέχτηκε και να δικαιολογήσει διάφορες επιλογές του κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του), καθώς και λόγους με διάθεση παιγνιώδη και σαπρική (βλ. A. R. Littlewood, *Michael Psellus, Oratoria Minora*, Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart 1985).

Ως μελετητής της φιλοσοφίας, ο Ψελλός χαρακτηρίζεται νεοπλατωνικός, είχε όμως γνώση και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Για το διάδοχο του **Κωνσταντίνου Ι Δούκα** (1059-1067), το μετέπειτα αυτοκράτορα **Μιχαήλ Ζ Δούκα** (1071-1078), του οποίου ήταν δάσκαλος, έγραψε το έργο *Διδασκαλία παντοδαπή*, στο οποίο διγεί όχι μόνο θέματα φιλοσοφικά, αλλά και θεολογικά, ψυχολογικά, φυσιολογικά, αστρολογικά, μετεωρολογικά και πολλά άλλα (έκδοση L.G. Westerink, *De omnifaria doctrina*, Nijmegen 1948). Συνέταξε επίσης και πολλές μικρότερες σχετικές πραγματείες (συγκεντρωμένες τώρα σε νέα κριτική έκδοση από τον J.M. Duffy, *Michael Psellus, Philosophica Minora*, vol. I., Bibliotheca Teub-

Δαχτυλίδι που ανήκε στον Μιχαήλ Ατταλειάτη (Πανεπιστήμιο Dumparton Oaks)

neriana, Stuttgart 1992 και τον D.J. O' Meara, *Philosophica Minora*, vol. II, Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart 1989). Σημαντικός είναι και ο αριθμός των καθαρά θεολογικών του πραγματειών (βλ. P. Gautier, *Michael Psellus, Theologica*, vol. I, Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart 1989).

Οπως συμβαίνει συνήθως με τις περιπτώσεις πολυγραφώτατων συγγραφέων, στον Ψελλό έχουν αποδοθεί και πολλά κείμενα που δεν είναι σίγουρο αν είναι δικά του. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κειμένου *Περί ενεργείας δαιμόνων*, σημαντικής πηγής περί της αιρέσεως των Ευχιτών, το οποίο προσφάτως θεωρήθηκε ψευδεπίγραφο [P. Gautier, *Le De daemonibus du Pseudo-Psellos*, *Revue des Etudes Byzantines* 38 (1980), 105-194], χωρίς πάντως να έχει ληφθεί η τελευταία λέξη στο επίμαχο αυτό θέμα. Πάντως, ο Ψελλός είχε ασχοληθεί και με τις μυστικιστικές επιστήμες της εποχής του, ενώ άλλα κείμενά του παρουσιάζουν ενδιαφέρον και από άποψη λαογραφική. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι πολλά παρεμφερή θέματα ο λόγιος τα ανέπτυξε και σε έμμετρη μορφή (βλ. L. G. Westerink, *Michael Psellus, Poemata*, Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart 1992).

Οι υπόλοιποι συγγραφείς της εποχής δεν είναι τόσο παραγωγικοί όσο ο Ψελλός, οπωσδήποτε ό-

μως είναι και αυτοί ευρυμαθέστατοι και ασχολούνται με ποικίλα είδη του λόγου.

Ο **Μιχαήλ Ατταλειάτης**, απότερης μικρασιατικής καταγωγής, όπως δηλώνει το επίθετό του, πιθανότατα γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (περίπου το 1010), σπούδασε νομικά, εργάστηκε ως δικηγόρος, απέκτησε μεγάλη περιουσία και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Γ Δούκα (1059-1067) κατείχε το αξίωμα του κριτού επί του ιπποδρόμου και του βήλου. Ακολούθησε τον **Ρωμανό Δ' Διογένη** (1067-1071) στις εκστρατείες του ως κριτής του στρατοπέδου, το 1077 ίδρυσε μόνη, της οποίας συνέταξε και το Τυπικό (γνωστό ως *Διάταξις*), και αργότερα, στα χρόνια του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081), του απονεμήθηκαν οι τίτλοι του πατρικίου, του μαγίστρου και του προέδρου. Στον τελευταίο αυτόν αυτοκράτορα είναι αφιερωμένο και το ιστοριογραφικό του έργο, που καλύπτει το διάστημα 1034-1080, με ιδιαίτερη έμφαση σε γεγο-

Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης περιγράφει με ρεαλισμό και αντικειμενικότητα όσα έζησε ως αυτόπτης μάρτυρας την περίοδο 1034-1080

νότα που έζησε ο ίδιος ως αυτόπτης, τα οποία περιγράφονται με ρεαλισμό και αντικειμενικότητα. Ως ένα σημείο, και το έργο αυτό έχει χαρακτηρα απομνημονευμάτων (έκδοση W. Brunet de Presle - I. Bekker, Βόννη 1853).

Τα ιστοριογραφικά κείμενα της εποχής συμπληρώνονται με τη *Σύνοψη Ιστοριών* του **Ιωάννη Σκυλίτζη**, για τον οποίο ελάχιστα βιογραφικά είναι γνωστά. Πρέπει να γεννήθηκε λίγο πριν από το 1050 και κατείχε υψηλά αξιώματα. Με το έργο του καλύπτει την περίοδο 811-1057, συνεχίζοντας τη *Χρονογραφία* του **Θεοφάνη του Ομολογητή** (νέα έκδοση I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973).

Ενδιαφέροντα παρόμοια με του Ψελλού είχε και ο **Ιωάννης Ξιφιλίνος**, που γεννήθηκε περίπου το 1010 στην Τραπεζούντα και είχε επιτυχή σταδιοδρομία στην Κωνσταντινούπολη ως δικηγόρος και αυτοκρατορικός δικαστής. Με το όνομά του είναι συνδεδεμένη και η αναβίωση των νομικών σπουδών, με διάταγμα (*Νεαρά*) του Κωνσταντίνου του Μονομάχου (που συνέταξε άλλος αξιόλογος λόγιος της εποχής, ο **Ιωάννης Μαυρόπους**, για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω). Αργότερα, ο **Ιωάννης Ξιφιλίνος** μόνασε στον Ολυμπο της Βιθυνίας, όπου έμεινε έως το 1064, έτος που τοποθετήθηκε στον πατριαρχικό θρόνο, ως **Ιωάννης Η'**. Φαίνεται ότι είχε αξιόλογη συγγραφική

Βιβλίο ψαλμών
του 11ου αι. με
πλούσια
διακόσμηση
(Βιβλιοθήκη
Πανεπιστημίου
Πρίνσετον)

Ο μητροπολίτης
Ευχαΐτων Ιωάννης
Μαυρόπουλος με
τρεις τους
Ιεράρχες σε
χειρόγραφο του
11ου αι. (Μονή
Διονυσίου, Αγιον
Ορος)

παραγωγή, από την οποία δυστυχώς ελάχιστα κείμενα διασώθηκαν, σχετικά με θέματα φιλοσοφικοδρησκευτικά και νομικά. Με το όνομά του είναι συνδεδεμένη και η συλλογή ερμηνειών στις ευαγγελικές περικοπές που διαβάζονται στη λειτουργία της Κυριακής σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Αξιόλογη θέση στην πνευματική παραγωγή της εποχής κατέχει και ο **Ιωάννης Μαυρόπουλος**. Καταγόταν από την Παφλαγονία, αλλά ακριβής τόπος και χρονολογία γέννησης δεν είναι γνωστά. Ήλθε σε μικρή ηλικία στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει συστηματικές σπουδές ρητορικής, φιλοσοφίας και νομικής. Κατόπιν στράφηκε στη διδασκαλία, έχοντας μαθητή, μεταξύ άλλων, και τον Ψελλό. Σημαντική ήταν η συμβολή του Ιωάννη στην αναγέννηση των φιλοσοφικών σπουδών. Γύρω στο 1043 συνδέθηκε και αυτός με τον κύκλο των λογίων που περιστοίχιζαν τον Κωνσταντίνο τον Μονομάχο, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα χειροτονήθηκε μητροπολίτης Ευχαΐτων, χωρίς να είναι απόλυτα ξεκάθαρο αν με τον τρόπο αυτό απομακρύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη, έχοντας πέσει σε δυσμένεια, ή αν -αντιθέτως- η τοποθέτηση αυτή ήταν μια ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. Στη μητρόπολη αυτή, παρά τις προσπάθειές του να φύγει, έμεινε έως το 1075, και τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στη Μονή Προδρόμου Πέτρας, στην Κωνσταντινούπολη. Το έργο του αποτελείται από: α) 77 επιστολές, οι οποίες πληροφορούν μεταξύ άλλων και για τις συνθήκες ζωής στην απομακρυσμένη εκείνη μητρόπολή του. Τη μελέτη τους τη δυσκολεύει πά-

τως το γεγονός ότι δεν αναφέρονται οι αποδέκτες τους, β) δώδεκα λόγους, οι οποίοι εκφωνήθηκαν σε θρησκευτικές εορτές τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στα Ευχάια, και οι οποίοι αρκετές φορές περιλαμβάνουν ειδήσεις για προβλήματα και ιστορικά γεγονότα της εποχής, γ) πλήθος επιγραμμάτων, μεγάλος αριθμός των οποίων αναφέρεται σε εορτές και εικόνες αγίων, ενώ ορισμένα άλλα είναι επιτύμβια, αυτοβιογραφικά, σκωπτικά ή ποικίλου περιεχομένου. Τα περισσότερα ξεχωρίζουν από άλλα παρόμοια του είδους για την ευρηματικότητα και την πρωτοτυπία τους (τα κείμενά του, έμμετρα και πεζά, έχουν δημοσιευθεί από τους P. de Lagarde-J. Bollig, *Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882. Οι επιστολές του είναι διαθέσιμες και σε σύγχρονη κριτική έκδοση από τον Α. Καρπόζηλο, *The Letters of Joannes Mauropous, Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990). Ας σημειωθεί επιπλέον ότι στον Μαυρόποδα αποδίδεται η καθιέρωση του συνεορτασμού των Τριών Ιεραρχών.

Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος (περίπου 1000-1050) κατείχε επίσης τα υψηλά αξιώματα του ανθύπατου, του παιρικού και του κριτού Παφλαγονίας και Αρμενικών. Αντίθετα από τους προηγούμενους, δεν έγραψε καθόλου πεζά κείμενα, παρά μόνο έμμετρα. Σημαντικό μέρος των στιχουργημάτων του είναι τα έμμετρα καλενδάρια των αγίων της ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τα οποία ανευρίσκονται στα λεπουργικά βιβλία. Επιπλέον, έχει συνθέσει πλήθος άλλων επιγραμμάτων για ποικίλα θέματα, που διακρίνονται για την καλαισθησία τους και απευθύνονται προς τους συγχρόνους του και προς άλλα πρόσωπα της αυλικής ιεραρχίας. (έκδ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, 187-216, 593-596.
Α. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1982.
K. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μετ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Β', Αθήνα 1897, 675-685.
Α. Κομίνης, *Το Βυζαντινόν ιερόν Επιγράμμα και οι επιγραμματικοί*, Αθήνα 1966.
Ε. Κριαράς, Ο Μιχαήλ Ψελλός, *Βυζαντινά 4* (1972), 53-128.
P. Lemerle, «Le gouvernement des philosophes»: notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, στον τόμο *Cinq etudes sur le Xie siecle byzantin*, Paris 1977, 195-248.
Β. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, 159-201.
N. Wilson, *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991, 202-214.
W. Wolska-Conus., *Les écoles de Psellos et de Xiphiline sous Constantin IX Monomaque*, *Travaux et Memoires 6* (1976), 223-243.

**Στις επιστολές του Ιωάννη Μαυρόποδος
δίνονται πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής
στην απομακρυσμένη Μητρόπολη Ευχαΐτων**

ΑΜΑΝΤΟΣ Κ.

Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, Α', 1071-1570, Αθήνα 1955

ANGOLD M.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία, εκδ. Παπαδήμα, 2η έκδ., Αθήνα 1997

ΒΛΥΣΙΔΟΥ Β.-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ Ε.-

ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ Σ.-ΛΟΥΓΓΗΣ Τ.-ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1998

ΒΡΥΩΝΗΣ Σ.

Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, 11ος-15ος αιώνας, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996

BROWNING R.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992

ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ Ε.

Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Αργώ, Αθήνα 1977

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Μ.

Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης από τον 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985

HARVEY A.

Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997

HUNGER H.

Βυζαντινή Λογοτεχνία, τόμ. Β', Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992

KOMINIS A.

Το Βυζαντινόν ιερόν. Επίγραμμα και οι επιγραμματικοί, Αθήνα 1966

ΚΡΙΑΡΑΣ Ε.

«Ο Μιχαήλ Ψελλός»,

Βυζαντινά, 4 (1972), σ. 53-128

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ.

«Χρονικόν περί της αναίρεσως του αποβασιλέως κυρού Μιχαήλ του Καλαφάτου, του γεγονότος Καίσαρος, και των κατ' αυτήν συμβάντων», *Βυζαντινά*, 18, 1998, σ. 75-104

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.

Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αιώνα, Β' έκδ., Αθήνα 1988

Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, Α', Αθήνα 1996

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν.

Η Βυζαντινή επαρχία, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα (1991)

ΤΑΤΑΚΗΣ Β.

Η Βυζαντινή Φιλοσοφία, Αθήνα 1977

WILSON N.

Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο, Αθήνα 1991

AHRWEILER H.

«Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe-XIe

siècles», *Variorum*, Λονδίνο 1971

«Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités», *Travaux et Mémoires*, 7 (1976), σ. 99-124

ANGOLD M.

Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261, Κέμπριτζ 1995

CHARANIS P.

«Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor», *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), σ. 1-20

CHEYNET J.C.

Pouvoir et Contestations (963-1210), Παρίσι 1990

CONSTANTELOS D.J.

Poverty, Society and Philanthropy in the Late Mediaeval World, New Rochelle 1992

GAY J.

L' Italie méridionale et l' empire byzantin depuis l' avènement de Basile 1er jusqu' à la prise de Bari par les Normands, Παρίσι 1904

KAZHDAN A.-FRANKLIN S.

Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth Centuries, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1985

LEMERLE P.

Cinq études sur le Xe et XIe siècles, Λονδίνο 1977

MORRISON C.

La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: Essai d' interprétation, *Travaux et Mémoires* 7 (1979), σ. 419-464

NICOL D.

A study in diplomatic and cultural relations, Κέμπριτζ 1988

VRONIS S. JR.

Byzantium: Its Internal History and Relations with the Islamic World, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971

Επισμαλτωμένη χρυσή εικόνα του Αρχάγγελου Μιχαήλ που μεταφέρθηκε στη Βενετία μετά την 4η Σταυροφορία

Στο τεύχος της 20/7/2000 ο κ. Τηλέμαχος Λουγγής στο άρθρο του «Η εποχή του Ιουστινιανού» υποθέτει την άποψη του γενικότερου μαρasmus των πόλεων στην ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία (αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι τον έκτο αιώνα μόνες αξιόλογες πόλεις που διαθέτει η αυτοκρατορία είναι η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Θεσσαλονίκη), ενώ φαίνεται να αποδέχεται (κρίνοντας και από τα παρατιθέμενα χωρία του Προκοπίου) ότι ο πληθυσμός της ανατολικής αυτοκρατορίας έχει υποστεί δραματική μείωση, μάλιστα ήδη από τον 5ο αιώνα, κατά τον επικαλούμενο Θεοδώρητο Κύρου.

Αντίθετη γνώμη έχει η Averil Cameron, η οποία στο έργο της «Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία», Αθήνα 2000, υποστηρίζει την ύπαρξη ευημερυσών πόλεων στην Ανατολή (Εφεσος, Ιερσόλυμα, Γάζα), ενώ σαφέστατα υποστηρίζει ότι μείωση του πληθυσμού της ανατολικής αυτοκρατορίας επέρχεται μόνο κατά τον ύστερο 6ο αιώνα (σελ. 265-278). Ο J.A.S. Evans στο έργο του «Η εποχή του Ιουστινιανού», Αθήνα 1999, αν και παραδέχεται ότι το μέγεθος των πόλεων έχει συρρικνωθεί (σελ. 369), εντούτοις θεωρεί ότι η ανατολική αυτοκρατορία κατά τον 5ο αιώνα και μέχρι το 540 ήταν γενικά ασφαλής και σίγουρα υπήρξε μια πληθυσμιακή έκρηξη στα περισσότερα τμήματά της (σελ. 53). Το θέμα της παρακμής των πόλεων και της μείωσης του πληθυσμού της αυτοκρατορίας συνδέεται άμεσα με την επιβίωση της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αφού καθοριστικά στοιχεία για την επιβίωση αυτή, κατά μία άποψη, ήταν η ύπαρξη μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας στην Ανατολή και αστικής ζωής, δύο στοιχεία συνδεδεμένα μεταξύ τους με την ύπαρξη αγορών, έστω και σε μικρότερο βαθμό από την αρχαιότητα, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα (Evans, ο.α., σελ. 398 κ.ε., Anderson, Από την αρχαιότητα στο φεουδαρχισμό, Αθήνα 1980, σελ. 112-116, 304-308).

Με εκτίμηση
Σπύρος Τσιονόπουλος

Η επικρατούσα άποψη στην επιστήμη σήμερα είναι αυτή του μαρasmus και της παρακμής των αρχαίων πόλεων τους 4ο, 5ο και 6ο αιώνες. Για να κατοχυρώσω την άποψη αυτή (αρχικά πώση των μικρών πόλεων, φυγή πληθυσμού προς μεσαίες, στη συνέχεια πώση των μεσαίων πόλεων και πρόσκαιρη ακμή των τεσσάρων πολύ μεγάλων πόλεων) παρέθεσα όσο το δυνατόν περισσότερες μαρτυρίες πηγών μπορούσαν να χωρέσουν σε ένα, κατά τεκμήριο, εκλαϊκευτικό άρθρο. Αντίθετα, ούτε οι πηγές μνημονεύουν ακμή των πόλεων επί Ιουστινιανού, ούτε η κα Averil Cameron είναι ειδική στο θέμα των πόλεων. Αν ο εκλεκτός αναγνώστης δεν πείθεται από την έγκυρη βιβλιογραφία που παραθέτω και που είναι η μόνη υπεύθυνη, θα τον παρακαλούσα να διαβάσει μια μελέτη μου στο επίσης έγκυρο περιοδικό BYZANTIAKA (Θεσσαλονίκη), τόμος 16, έτος 1996, σελ. 33-67. Ευχαριστώ για τη φιλοξενία.

Τ. Κ. Λουγγής

Βιβλιογραφία

Στα «Ιστορικά», τεύχος αρ. 46, της 31ης Αυγούστου 2000 και στη σελίδα 50, δημοσιεύεται μια βιβλιογραφία που αφορά τα βιβλία, τα σχετικά με τη μικρασιατική τραγωδία. Θα μου επιτρέψετε, για λόγους ιστορικής τάξεως, να ενημερώσω το συντάκτη της για μία παράλειψή του: το 1981 και από τις εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, κυκλοφόρησε ο πρώτος από τους δύο τόμους των απομνημονευμάτων του πατέρα μου, γιατρού Πέτρου Αποστολίδη, με τον τίτλο «ΟΣΑ ΘΥΜΑΜΑΙ» και τον υπότιτλο του Α' τόμου «Γκαρνισόν Ουσιάκ 1922-1923». Εκεί, ο πατέρας μου εξιστορεί τον ένα χρόνο που έζησε αιχμάλωτος των Τούρκων στο Ουσιάκ. Το βιβλίο έχει, μάλιστα, πάρει το Α' Βραβείο Ειρήνης και Φιλίας ΑΜΠΙΝΤΙ ΠΙΕΧΤΣΙ, το 1983.

Με εκτίμηση
Τάτσης Αποστολίδης

Θέλω να απαντήσω σε μερικές από τις παρατηρήσεις του κ. Τάσου Π. Καραντή, συγγραφέα - ερευνητή, που δημοσιεύθηκαν στα «Ιστορικά» (τεύχος 40), σχετικά με το κείμενό μου με τίτλο «Stradioti, ο ρόλος των Ελλήνων πολεμιστών» («Ιστορικά», τεύχος 29).

Ο κ. Καραντής ισχυρίζεται, στηριζόμενος σε μια προβληματική βιβλιογραφία, ότι οι stradioti της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας είναι Αρβανίτες. Στο συνοπτικό μου κείμενο, μετά από το πρώτο εισαγωγικό μέρος στο οποίο παρουσιάζονται γενικά οι stradioti και όπου δεν διεκδικείται η αποκλειστικότητα της ελληνικής τους καταγωγής, επιχειρείται η διαπραγμάτευση της συμβολής και συμμετοχής των πολεμιστών αυτών στην οργάνωση κοινωνικής ζωής στο πλαίσιο της οργάνωσης και λειτουργίας της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Στα μητρώα της Ελληνικής Αδελφότητας δεν αναφέρεται ο χαρακτηρισμός της καταγωγής των πολεμιστών αυτών ως «Αρβανίων». Είναι επιστημονικά άστοχο και από ιστορικής πλευράς ανεδαφικό να προσδιορίζεται η εθνική καταγωγή προσώπων με μοναδικό κριτήριο το επώνυμο. Μεγαλύτερο λάθος θα ήταν, αφού στα έγγραφα του παραπάνω αρχείου οι stradioti εμφανίζονται αδιακρίτως να ενεργούν στο σύνολό τους ως Έλληνες, να χαρακτηριστούν με αυθαίρετο τρόπο διαφορετικά.

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί και στη χρήση του «Αρβανίτης» που σημαίνει τον απότερης αλβανικής καταγωγής Έλληνα. Ο όρος «Αρβανίτης», που δεν έχει την ίδια ευμολογική προέλευση με το «Αλβανός», δεν απαντάται στις βενετικές πηγές, σε αντίθεση με το «albanese» (Αλβανός, αλβανικός) που είναι συχνότατο. Σχετικά με τη δράση Αλβανών στη Βενετία, οι οποίοι στις 27 Φεβρουαρίου 1447 -51 χρόνια πριν από τους Έλληνες- είχαν συστήσει επισήμως δική τους αδελφότητα με προστάτη το San Gallo, υπάρχουν πρόσφατες δημοσιευμένες μελέτες με άφθονες πληροφορίες από τα αρχεία και βιβλιοθήκες της Ιταλίας.

Γεώργιος Ι. Πηλείδης
ερευνητής-ιστορικός